

The Azerbaijan Crisis (1945–1946): A Cultural Pathology of a Failed Imagined Community

Farhood Koohasadi^{1*}, Ismail Aalizad², Vahid Shalchi³

1. Ph.D. Candidate in Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. <https://orcid.org/0009-0001-3747-4686>, Farhood_Koohasadi@atu.ac.ir
2. Associate Professor of Department of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. <https://orcid.org/0000-0002-3375-4832>, aalizad@atu.ac.ir
3. Associate Professor of Department of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. <https://orcid.org/0000-0001-9343-9642>, shalchi@atu.ac.ir

Received: 2026/08/03

Received in revised form: 2026/09/11

Accepted: 2026/09/30

Published: 2027/??/??

Abstract

The Azerbaijan Crisis (1945–1946) was neither merely a "Soviet conspiracy" nor an "authentic ethnic uprising," but rather a full-fledged modern nation-building project that aimed to construct an Azerbaijani "imagined community" in opposition to Pahlavi official nationalism. Drawing upon a synthesis of Benedict Anderson's theory of imagined communities and Mostafa Vaziri's critique of Iranian nationalism, this study employs a theory-guided single case study and qualitative content analysis of primary sources (particularly the *Azerbaijan* newspaper) to explain how and why this project ultimately failed. The findings reveal that while the Azerbaijan Democratic Party achieved relative success in establishing an Azerbaijani "print-language" and "calendar simultaneity," it proved unable to complete the remaining pillars of "national grammar" — a map-as-logo, an independent museum, and an ethnic census. The party's discourse continually oscillated between "autonomy within Iran" and "independent nation," and this territorial ambiguity, combined with the contradiction between Iranian patriotism and anti-Persian othering, along with vital dependence on the USSR, rendered the Azerbaijani imagined community a "seasonal nation" that collapsed before becoming embedded in collective memory. At the theoretical level, the study proposes a model of "political economy of imagined communities," demonstrating that without the complete collapse of the center's official nationalism, peripheral nation-building projects are doomed to fail.

Keywords: Azerbaijan Democratic Party, Imagined Community, Peripheral Nationalism, Seasonal Nation, Cultural Schizophrenia.

Cite as: The Azerbaijan Crisis (1945–1946): A Cultural Pathology of a Failed Imagined Community. Iranian History of Culture.

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 3060-8066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/IHC.2026.73577.1196

*Corresponding Author: PhD Student at Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Copyright ©The authors

Farhood_Koohasadi@atu.ac.ir

Publisher: University of Tabriz

Extended Abstract

Introduction

The Azerbaijan Crisis (1945–1946) is among the most significant and controversial events in twentieth-century Iranian political history. It emerged from the Allied occupation of Iran during World War II, the weakening of the central state after September 1940, and great-power geopolitical rivalry (Abrahamian, 1982: 230–235). The Azerbaijan Democratic Party, led by Seyyed Jafar Pishevari, published its twelve-point manifesto in the newspaper *Azerbaijan*, promising fundamental administrative, economic, cultural, and educational changes (Jami, 1983: 284–286). The ADP's cultural measures, elevated this experience beyond a local revolt, turning it into a project to redefine state–society relations in Iran.

The existing literature on this crisis has been predominantly framed within two interpretive frameworks: A geopolitical approach reading the crisis as a direct consequence of Soviet policy and Cold War rivalry (Hasanli, 2006: 91–120; Kuniholm, 1994: 345–348), and an ethnic-national approach analyzing it as the culmination of a gradual ethnic movement rooted in Reza Shah's assimilationist policies (Atabaki, 1997: 97–105, 13–14). Both have empirical value, yet the cultural mechanisms of identity reconstruction and collective imagination remain understudied. This gap is significant because it reveals how a peripheral community attempted to imagine itself as a nation, and why that imagination failed.

This study therefore aims to analyze the ADP's nation-building project through the synthesis of Benedict Anderson's theory of imagined communities and Mostafa Vaziri's critique of Iranian nationalism. It asks: "How did the ADP construct an Azerbaijani "imagined community," and why did this identity project ultimately fail?" The study is limited to the period September 1945 – December 1946 and to the primary sources available in Persian and Turkic.

Materials & Methods

This study is a qualitative investigation with a cultural-historical approach, employing a theory-guided single case study design. The "Azerbaijan Crisis (1945–1946)" serves as the historical case, while the theoretical concepts of Benedict Anderson (imagined community, print-capitalism, calendar simultaneity, national grammar) and Mostafa Vaziri (constructedness of the Iranian nation, internal colonialism, cultural schizophrenia) constitute the analytical framework.

The primary methodological logic is pattern matching between theoretical concepts and historical evidence. To this end, the abstract concepts of both theorists were translated into empirical indicators observable in documents — such as newspaper publication in Turkic, language legislation, historical references in the party's discourse, and provincial border literature — and then their correspondence with theoretical expectations was traced in the historical data. The research goal is analytical generalization to theory in a non-European context (Yin, 2018: 37–40).

Data were collected from two categories: primary sources including the newspaper *Azerbaijan* (the party's official organ), party declarations and manifestos, and administrative documents in Turkic; and secondary sources including existing historiography on the crisis.

Data analysis proceeded in three stages: first, directed qualitative content analysis for systematic coding based on predetermined categories (Hsieh & Shannon, 2005: 1279–1283); second, pattern matching in two layers — Andersonian and Vaziri — to assess the realization of imagined community pillars and identify their cultural obstacles within Pahlavi internal colonialism; and third,

explaining the failure of imagination through the party's shortcomings in establishing national grammar pillars. Validity was ensured through source triangulation and comparison of conflicting narratives.

Research Findings

The findings reveal that the Azerbaijan Democratic Party, achieved relative success in establishing a Turkic print-language and calendar simultaneity, but failed to complete the remaining pillars of national grammar, which ultimately rendered its imagined community a "seasonal nation."

First, the ADP established a Turkic print-language against Pahlavi-imposed Persian. The newspaper *Azerbaijan* brought a previously oral language into print, granting it stability and prestige. The 6 January 1946 resolution made Turkic official in all offices and courts, and the condition of speaking Turkic for parliamentary candidacy drew the boundary between citizen and non-citizen along linguistic lines — corresponding to Anderson's "census."

Second, the party created a national calendar independent of Tehran. The 15th article of its statute declared national and religious holidays official. Celebrating the October Revolution and International Women's Day linked Azerbaijani time to a global "series." Declaring 12 December 1945 as "National Day" created a zero point in the national calendar. Mass meetings (10–20 November 1945), the 60,000-strong gathering (7 May 1946), and the 30,000-strong workers' meeting (24 July 1946) produced a "physical simultaneity."

Third, however, the party could not complete other pillars. The map-as-logo was never fully drawn; its discourse oscillated between "autonomy within Iran" and "independent nation." The national museum could not fabricate an independent "ancient past," and its referential heroes (Sattar Khan, Khiabani, Pesian) remained "Iranian constitutional heroes" in broader collective memory. Against the deeply institutionalized Pahlavi narrative of "ancient Iran," the party lacked the "historical depth" to legitimize its nascent nation.

Fourth, the party's discourse shifted from "constitutionalism" to "differential nationalism" and the othering of Persians — a reaction to Pahlavi's exclusionary policies that created an unresolved contradiction: claiming "freedom for all Iran" while constructing "Persians" as the "other."

Fifth, cultural schizophrenia and dependence on the USSR proved decisive. The people lived "being the Azerbaijani nation" for one year, but this experience could not replace Iranian identity in collective memory. When Stalin withdrew support, the project collapsed.

Discussion of Results & Conclusion

This study set out to explain how the Azerbaijan Democratic Party constructed an Azerbaijani imagined community and why that project failed. The findings offer a threefold answer that both engages and extends existing scholarship.

First, the ADP's relative success in print-language and calendar simultaneity confirms Anderson's central claim that print-capitalism and calendar time are the primary mechanisms of imagining a nation. The party did, in effect, create an Azerbaijani reading public and a national time. However, it failed to complete what Anderson calls "national grammar." The map-as-logo was never drawn, the museum never accumulated, and the census remained implicit. Against the deeply institutionalized Pahlavi narrative of "ancient Iran," the party lacked historical depth.

Second, the shift from constitutionalism to differential nationalism reveals a structural contradiction. The party claimed to pioneer freedom for all Iran while constructing Persians as the "other." This finding supports Vaziri's argument that when official nationalism equates Iranianness

with Persianness, the excluded group's reaction tends toward a differentiated — rather than integrated — identity.

Third, cultural schizophrenia proved decisive. The Azerbaijani people lived "being a nation" for one year, yet this experience could not displace the deeper layers of Iranian identity in collective memory.

Theoretically, this study proposes the model of the "political economy of imagined communities," demonstrating that without the complete collapse of the center's official nationalism and the creation of a complete national grammar, peripheral imagined communities are condemned to be "seasonal nations." The ADP was simultaneously the child of the Pahlavi project — born in reaction to its identity exclusion — and its victim, unable to escape its shadow.

References

- Abrahamian, Ervand. (1982) *Iran Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, Benedict. (1990) *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Anderson, Benedict. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London: Verso.
- Anderson, Benedict. (1998) *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London: Verso.
- Atabaki, Touraj. (1376/1997) *Āzarbāyjān dar Īrān-e Mu'āšir*. Trans. Karim Eshraq. Tehran: Tus. (In Persian)
- Āzarbāyjān* (Newspaper). (1320/1941–1942) First Period, Year 1, Nos. 4, 6, 11, 26. (In Persian)
- Āzarbāyjān* (Newspaper, official organ of the Azerbaijan Democratic Party). (1324/1945–1946) Second Period, Year 1, Nos. 1, 4, 5, 12, 24, 62, 68, 76, 84, 96, 97, 109, 112, 123, 124, 134, 144, 145. (In Persian)
- Āzarbāyjān* (Newspaper, official organ of the Azerbaijan Democratic Party). (1325/1946) Second Period, Year 2, Nos. 174, 184, 185, 192, 195, 228, 229, 257, 357, 361, 366. (In Persian)
- Āzhir* (Newspaper). (1322–1323/1943–1945) Year 1, Nos. 94, 95; Year 2, Nos. 151, 155, 165, 234. (In Persian)
- Çeşmazər, Mirzə. (1986) *Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Yaradılması və Fəaliyyəti*. Baku: Azərnəşr.
- Chamankar, Mohammad Jafar. (1402/2023) "Ta'şīrāt-e Shūravī bar Sākhtār-e Iqtisādī va Farhangī-ye Firqa-ye Dimukrāt-e Āzarbāyjān." *Faşlnāma-ye Tārīkh-e Ravābiṭ-e Khārijī*, Vol. 24, No. 94: 57–80. (In Persian)
- Douglas, William O. (1951) *Strange Lands and Friendly People*. New York: Harper & Brothers.
- Gellner, Ernest. (1983) *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hasanli, Jamil. (2006) *At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941–1946*. Lanham: Rowman & Littlefield.

مقاله پژوهشی

Hsieh, Hsiu-Fang, and Sarah E. Shannon. (2005) "Three Approaches to Qualitative Content Analysis." *Qualitative Health Research*, Vol. 15, No. 9: 1277–1288.

Jahanshahlu, Nosratollah. (1367/1988) *Mā va Bīgānegān: Khāṭirāt-e Nuṣratollāh Jahānshāhlū*. Tehran: Donyā-ye Kitāb. (In Persian)

Jami, N. (1362/1983) *Guzashta Chirāgh-e Rāh-e Āyanda Ast: Tārīkh-e Īrān dar Fāṣila-ye Du Kūdītā*. Tehran: Qoqnus. (In Persian)

Kuniholm, Bruce R. (1994) *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Madadlu, Ramin. (1404/2025) "Taḥlīl-e Maḍāmīn-e Sīyāsī-ye Kutub-e Darsī-ye Firqa-ye Dimukrāt-e Āzarbāyjān (1324–1325): Mubtanī bar Naẓarīya-ye Hizhumunī-ye Grāmshī." *Rahyāfthā-ye Sīyāsī va Bayn al-Milālī*, Vol. 17, No. 3: 95–116. (In Persian)

Maleki, Khalil. (1368/1989) *Khāṭirāt-e Sīyāsī-ye Khalīl Malikī*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. (In Persian)

Mas'udi, Abbas. (1325/1946) *Muzākīrāt-e Maskū: Safarnāma-ye Hay'at-e I'zāmī-ye Īrān be Shūravī*. Tehran: Ettela'at. (In Persian)

Smith, Anthony D. (2009) *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge.

Vazīfa (Newspaper). (1327/1948) Nos. 286, 287. (In Persian)

Vaziri, Mostafa. (1993) *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*. New York: Paragon House. (2nd ed., Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2013)

Yin, Robert K. (2018) *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. 6th ed. Los Angeles: Sage.

واقعۀ آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵): آسیب‌شناسی فرهنگی یک اجتماع تصویری

نافرجام

فرهود کوه‌اسدی^{۱*}، اسماعیل عالیزاد^۲، وحید شالچی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۳. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۵/۰۵/۱۲ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۲۰ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۸ انتشار: ۱۴۰۹/۱۰/۱۰

چکیده

بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵) تنها یک «توطئه شوروی» یا یک «خیزش قومی» نبود، بلکه یک پروژه تمام‌عیار «ملت‌سازی» مدرن بود که هدف آن بر ساختن یک «اجتماع تصویری» آذربایجانی در برابر ملی‌گرایی رسمی پهلوی بود. این پژوهش با تلفیق نظریه اجتماع تصویری بندیکت اندرسون و نقد ملی‌گرایی ایرانی مصطفی وزیری، و با بهره‌گیری از روش مطالعه موردی و تحلیل محتوای کیفی اسناد اولیه (به‌ویژه روزنامه آذربایجان)، چگونگی و چرایی شکست این پروژه را واکاوی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که فرقه دموکرات در برپایی «زبان چاپی» ترکی آذربایجانی و «هم‌زمانی تقویمی» موفقیتی نسبی به دست آورد، اما در تکمیل دیگر ارکان «گرامر ملی»، همچون نقشه-به‌مثابه-لوگو، موزه مستقل و سرشماری قومی ناتوان ماند. گفتمان فرقه همواره میان «خودمختاری درون ایران» و «ملتی مستقل» در نوسان بود و این ابهام مرزی، همراه با تناقض میان ایران‌خواهی و فارس‌ستیزی و نیز وابستگی حیاتی به شوروی، اجتماع تصویری آذربایجان را به «ملتی فصلی» بدل ساخت که پیش از نهادینه شدن در حافظه جمعی فروپاشید. این پژوهش در سطح نظری، الگوی «اقتصاد سیاسی اجتماعات تصویری» را پیشنهاد می‌کند و نشان می‌دهد که بدون فروپاشی کامل ملی‌گرایی رسمی مرکز، پروژه‌های ملت‌سازی پیرامونی محکوم به شکست هستند.

کلیدواژه‌ها: فرقه دموکرات آذربایجان، اجتماع تصویری، ملی‌گرایی پیرامونی، ملت فصلی، اسکیزوفرنی فرهنگی.

نحوه ارجاع: فرهود، کوه‌اسدی، اسماعیل، عالیزاد و وحید، شالچی، "واقعۀ آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵): آسیب‌شناسی فرهنگی یک اجتماع تصویری نافرجام". تاریخ فرهنگ ایران.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2026.73577.1196

مقدمه

بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵) یکی از مهم‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین رخداد‌های تاریخ سیاسی ایران در سده بیستم محسوب می‌شود که در بستر اشغال ایران در جریان جنگ جهانی دوم، تضعیف دولت مرکزی پس از شهریور ۱۳۲۰ و رقابت ژئوپولیتیک قدرت‌های بزرگ جهانی شکل گرفت. تبعید رضاشاه و فروپاشی اقتدار دولت متمرکز پهلوی، شرایطی را پدید آورد که نیروهای سیاسی، اجتماعی و منطقه‌ای امکان ظهور و سازمان‌یابی یافتند (Abrahamian, 1982: 230-235). یکی از نیروهای سیاسی که با استفاده از خلاء قدرت پیش‌آمده و با یاری‌جویی از دولت و ارتش سرخ اتحاد جماهیر شوروی دست به سازماندهی تشکیلاتی در آذربایجان زد، فرقه‌ی دموکرات آذربایجان بود. تشکیلاتی که در روز دوازدهم شهریور ماه سال ۱۳۲۴، اعلامیه‌ی حزبی خود را شامل ۱۲ بند، در روزنامه‌ی «آذربایجان» منتشر کرد که نوید زمینه‌سازی برای ایجاد تغییرات اساسی در ساختار مدیریتی، وضعیت اقتصادی، وضعیت فرهنگی و ساختار آموزشی در منطقه را می‌داد (جامی، ۱۳۶۲: ۲۸۴ - ۲۸۶). اقدامات فرقه از منظر فرهنگی واجد اهمیتی بنیادین است. پیشه‌وری و یارانش به خوبی دریافته بودند که کنترل بر ابزارهای تولید معنا، کم‌اهمیت‌تر از کنترل بر پادگان‌ها نیست. از همین رو، هم‌زمان با تشکیل مجلس ملی و سازمان‌دهی فداییان، دستگاه‌های چاپ نشریات به زبان مادری در تبریز به تکاپو افتادند. روزنامه‌ی «آذربایجان» به عنوان ارگان رسمی فرقه، به ابزاری برای تثبیت زبان ترکی معیار در سپهر عمومی بدل شد؛ زبانی که دیگر نه فقط در کوچه و بازار، که در نظام اداری، مکاتبات رسمی و متون درسی نیز به‌کار گرفته می‌شد (اتابکی، ۱۳۷۶: ۱۱۵).

ادبیات پژوهشی تولید شده جهت تبیین بحران آذربایجان، عمدتاً در دو چارچوب محوری قرار گرفته‌اند که گاه به شکل ترکیبی و با تأکید بیشتر بر یکی از موارد ذیل ارائه شده‌اند: در رویکرد نخست، شکل‌گیری حکومت خودمختار آذربایجان به‌مثابه‌ی پیامد مستقیم سیاست‌های اتحاد شوروی و رقابت‌های جنگ سرد قدرت‌های جهانی در ایران بازشناسی شده است. در رویکرد دوم، این واقعه در قالب مسئله‌ی قومیت، ناسیونالیسم پیرامونی و چالش آن با دولت متمرکز پهلوی مورد بحث قرار گرفته است. کانیهولم^۱ (۱۹۹۴) در کتاب «ریشه‌های جنگ سرد در خاور نزدیک»، و جمیل حسنلی^۲ (۲۰۰۶) در «آذربایجان ایران، آغاز جنگ سرد» با نگاهی گسترده‌تر به رقابت‌های ژئوپولیتیک خاور نزدیک، این بحران را نقطه‌ی عطفی در گذار از اتحاد دوران جنگ به تقابل بلوک‌ها می‌دانند. این دو محقق نشان می‌دهند که چگونه ایالات متحده با تهدید اتمی و فشار از مجرای سازمان ملل متحد، عقب‌نشینی شوروی از ایران را ممکن ساخت و بحران آذربایجان را به نخستین آزمون جدی سیاست «سد نفوذ» در برابر گسترش کمونیسم بدل کرد (Kuniholm, 1994: 345-348) و به‌محض آنکه فشار دیپلماتیک ایالات متحده و بریتانیا اوج گرفت و حمایت شوروی قطع شد، حکومت خودمختار نیز به‌سرعت فروپاشید (Hasanli, 2006: 91-120). تورج اتابکی در کتاب «آذربایجان در ایران معاصر» (۱۳۷۶) بحران ۱۳۲۴-۱۳۲۵ را نه صرفاً «توطئه شوروی»، که اوج یک فرایند تدریجی «جنبش قومی» می‌داند که ریشه‌های آن به سیاست‌های همسان‌ساز پهلوی اول باز می‌گردد. تبعیض زبانی، اقتصادی و اداری اعمال شده از سوی مرکز، همراه با محروم‌سازی نخبگان محلی از قدرت، زمینه‌ساز شکل‌گیری مطالبات خودمختاری در چارچوب قانون اساسی مشروطه شد و پاسخی «ملّی-محلی» به «ناسیونالیسم رسمی» دولت پهلوی بود (اتابکی، ۱۳۷۶: ۹۷-۱۰۵، ۱۳-۱۴).

¹. Bruce R. Kuniholm

². J. Hasanli

مقاله پژوهشی

در سطح نظری، ملی‌گرایی نه یک پدیده‌ی ازلی و برخاسته از پیوندهای خونی یا سرزمینی کهن، بلکه پدیده‌ای متأخر و برساخت شده در بستر مدرنیته است. ارنست گلنر ملی‌گرایی را ضرورت کارکردی جامعه‌ی صنعتی می‌داند و معتقد است که گذار از جامعه‌ی کشاورزی به جامعه‌ی صنعتی، نیازمند یک «فرهنگ والای» استاندارد، همگن و مبتنی بر آموزش همگانی است که جایگزین فرهنگ‌های محلی و پراکنده‌ی پیشامدرن می‌شود. از این منظر، این ملی‌گرایی است که ملت‌ها را می‌آفریند، نه برعکس (Gellner, 1983: 1, 48-49). در سوی دیگر، آنتونی اسمیت با نقد مدرنیسم محض، بر پیوند میان گذشته و حال تأکید می‌ورزد. وی استدلال می‌کند که ملت‌های مدرن، گرچه پدیده‌هایی نو هستند، اما بر روی شالوده‌های کهن فرهنگی و نمادین «جوامع قومی تاریخی»^۱ بنا می‌شوند و از طریق نام جمعی، اسطوره‌ی تبار مشترک، حافظه‌ی تاریخی و سرزمین نمادین، تداوم می‌یابند و منابع هویتی نیرومندی برای ملی‌گرایی‌های مدرن فراهم می‌کنند (Smith, 2009: 19-23)؛ بنابراین، ملت‌ها «از هیچ» ساخته نمی‌شوند. هویت‌های ملی نیز بازتولید صرف گذشته نیستند، بلکه بازخوانی و بازآفرینی گزینشی همان هسته‌های کهن در پرتو الزامات دنیای مدرن محسوب می‌شوند (Smith, 2009: 36, 41-45). باین‌حال هنگامی که دولت‌ها تلاش می‌کنند با سیاست‌های «ناسیونالیسم رسمی» از بالا، روایتی واحد و انحصاری از هویت ملی را بر جمعیت‌های چندپاره تحمیل کنند، به‌ویژه آنجا که این «فرهنگ والا» به‌طور نظام‌مند گروه‌های قومی پیرامونی را طرد و تحقیر می‌کند، زمینه برای واکنش‌های هویتی و ظهور ملی‌گرایی‌های رقیب در پیرامون فراهم می‌شود (Anderson, 1991: 86, 168-169; Gellner, 1983: 55; Smith, 2009: 163-168). با وجود آنکه بستر تاریخی ایران فاقد مؤلفه‌های کلاسیک اروپایی بود، روند ملت‌سازی در ایران از منطق مشابهی پیروی کرد و ایده‌ی «ملت» در مقام یک ضرورت کارکردی دولت مدرن و به‌مثابه ابزاری برای انسجام اداری و سیاسی از بالا تحمیل شد. اگر در اروپا «فرهنگ والا» محصول دیالکتیک میان بازار نشر و مذهب بود، در دوره‌ی پهلوی، این پروژه مستقیماً و به مدد انحصار قدرت در نهادهای نظامی و بوروکراتیک دولت پهلوی پیش برده شد و در غیاب نهادهای مدنی واسطه، ماهیتی به‌مراتب تمرکزگرایانه‌تر و قهری‌تر به خود گرفت. بدین ترتیب، شباهت ساختاری نه در محتوای فرهنگی یا توالی تاریخی رویدادها، بلکه در پویایی رابطه‌ی قدرت میان «مرکز هویت‌ساز» و «پیرامون طردشده» نهفته است (وزیری، ۲۰۱۳: ۲۶۵-۲۷۲).

دولت مرکزی در ایران با بحران اقتدار، ضعف بوروکراتیک، ناتوانی مالی و ازهم‌گسیختگی نسبی دستگاه نظامی مواجه بود؛ وضعیتی که انحصار دولت بر ابزارهای قهری را تضعیف می‌کرد و اشغال کشور توسط نیروهای شوروی و بریتانیا نه‌تنها حاکمیت ملی را محدود ساخت، بلکه به شکل‌گیری فرصت‌های سیاسی برای نیروهای محلی و منطقه‌ای انجامید (Hasanli, 2006: 65-70). فرقه‌ی دموکرات آذربایجان نیز با تکیه بر فضای باز سیاسی، اقدام به تأسیس ساختارهای اداری، اجرای سیاست‌های اصلاحی در حوزه‌ی زمین و بسیج نیروهای اجتماعی، آموزش و فرهنگ در سطح منطقه‌ای کرد (اتابکی، ۱۳۷۶: ۹۷-۱۰۵). در چنین بستری، تصور «ملت واحد ایرانی» که از تهران اشاعه می‌یافت، برای نخستین بار با یک «ضدپروژه‌ی تصویری» سازمان‌یافته مواجه شد. این واقعه نه‌تنها یک جنبش سیاسی، بلکه یک پروژه‌ی فرهنگی تمام‌عیار را به اجرا گذاشت که هدف آن، برساخت یک «جماعت تصویری» آذربایجانی بود. پژوهش حاضر درصدد یافتن پاسخی برای این سؤال است که «فرقه‌ی دموکرات آذربایجان در فاصله‌ی ۱۳۲۴-۱۳۲۵ چگونه یک «جماعت تصویری» آذربایجانی را بر اساس سازوکارهای تشریح‌شده در نظریه‌ی بندیکت اندرسون برساخت و چرا این پروژه‌ی هویت‌ساز در نهایت نافرجام ماند؟»

¹ Ethnie

پیشینه و روش تحقیق

پیشینه‌ی تجربی

با توجه به اهمیت وافر و تأثیراتی که اقدامات فرقه‌ی دموکرات بر منطقه‌ی آذربایجان بر جای گذاشته است، مقالات و کتب متنوعی با زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، قومی و ... با رویکردهای سیاسی و پژوهشی در خصوص قوم‌گرایی در آذربایجان و هویت محلی مردمان این منطقه نگاشته شده‌اند. برخی از این منابع درصدد ارائه‌ی تحلیلی ملی - قومی بوده و آن را نتیجه‌ی انتخاب عقلانی، آگاهی قومی و این قبیل مفاهیم معرفی کرده‌اند. مثلاً لفته دورکوندی و همکاران (۱۴۰۱) در «بررسی انتقادی سیاست‌های قومی حکومت‌های پهلوی اول و دوم (۱۳۵۷-۱۳۰۴)» و محرمعلی عرفانی و همکاران (۱۴۰۱) با پژوهش «بررسی تأثیر «موازنه فایده» در ظهور و تداوم قوم‌گرایی در ایران معاصر: مطالعه‌ی موردی شمال غرب کشور» را می‌توان نمایندگان این دیدگاه تحلیلی دانست. در سوی مقابل، برخی دیگر قوم‌گرایی را اساساً به‌مثابه‌ی خطری امنیتی و در تحلیل نهایی، برنامه‌ی ژئوپولیتیک قدرت‌های بزرگ جهانی در راستای جداسازی آذربایجان و تغییر مرزهای بین‌المللی قلمداد می‌کنند. تعداد مقالاتی که وزن بیشتری به مداخله‌ی کشور ثالث، به‌خصوص اتحاد شوروی، قائل هستند بیش‌ازپیش به چشم می‌خورد. تحقیقاتی همچون مقاله‌ی مریم جعفری سروجهانی و مریم بهنام (۱۳۹۴) تحت عنوان «علل تأسیس فرقه دموکرات آذربایجان و واکنش‌ها به تشکیل این فرقه»، رضا معینی رودبالی، سیدصاحب برزین و فاطمه نجفی کشکولی (۱۳۹۲) با عنوان «واکاوی جنبش‌های منطقه‌ای ایران در سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ (مطالعه‌ی موردی: تأثیر فرقه‌ی دموکرات آذربایجان بر نهضت جنوب فارس)»، نیز بخشی از این ادبیات پژوهشی را شکل داده‌اند. در این میان مقالاتی موجود هستند که سعی در برون‌رفت از دوگانه‌ی مذکور داشته‌اند و تعدادشان نیز در سال‌های اخیر فزونی یافته‌است. پژوهش‌های افرادی همچون، رامین مددلو (۱۴۰۴) تحت عنوان «تحلیل مضامین سیاسی کتب درسی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان (۱۳۲۵-۱۳۲۴): مبتنی بر نظریه‌ی هژمونی گرامشی»، محمدجعفر چمنکار (۱۴۰۲) با بررسی «تأثیرات شوروی بر ساختار اقتصادی و فرهنگی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان»، حمید احمدی و رؤیا یوسفی (۱۳۹۴) در «اصلاحات فرقه‌ی دموکرات آذربایجان و اسناد باز یافته‌ی اتحاد شوروی»، سعی دارند وابستگی فرقه‌ی دموکرات به شوروی را نه صرفاً به‌مثابه‌ی امری منفعلانه بلکه از دریچه‌ی وضعیت موجود جهان در آن زمان و کنش تعاملی کنشگران خارجی و داخلی و همچنین تأثیر اقدامات آنان در شکل‌دهی به این واقعه بررسی کنند. مشابه چنین تلاش پژوهشی در خارج از ایران در پژوهش‌هایی همچون: «رویکرد ترکیه و ایران در قبال دولت خودمختار آذربایجان در ایران (۱۹۴۵-۱۹۴۶)» نوشته‌شده توسط یونوس بور (۲۰۲۲) و «حزب دموکرات آذربایجان: فراز و نشیب‌ها» نگاشته شده توسط محمد سلیمانی امیری (۲۰۲۰) نیز دیده می‌شود.

پیشینه‌ی نظری

۱. ملت به‌مثابه اجتماعات تصویری

بندیکت اندرسون در کتاب «اجتماعات تصویری: تأملاتی در باب خاستگاه و گسترش ملی‌گرایی»، ملت را به‌گونه‌ای انسان‌شناختی تعریف می‌کند: «ملت، یک اجتماع سیاسی تصویری است که ذاتاً هم محدود^۱ و هم حاکم مسلط^۲ تصور می‌شود»

¹. Limited

². Sovereign

(Anderson, 1991: 6). «ملت» تصویری است، زیرا اعضای آن بدون رویارویی مستقیم، خود را متعلق به یک اجتماع واحد می‌دانند. همچنین «محدود» است، زیرا حتی بزرگ‌ترین ملت‌ها نیز مرزهای مشخصی دارند که فراسوی آن ملت‌های دیگر قرار گرفته‌اند و هیچ ملتی خود را با کل بشریت یکی نمی‌داند. ملت، حاکم است، زیرا رؤیای آزادی و خودمختاری را در قالب یک دولت مستقل دنبال می‌کند و در نهایت، یک اجتماع است، زیرا با وجود نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های واقعی در درون آن، همواره به عنوان یک پیوند افقی و برادرانه درک می‌شود (Anderson, 1991: 6-7). او ریشه‌های فرهنگی ظهور ملت‌ها را در هم‌آیندی سه فرایند تاریخی جستجو می‌کند. ابتدا، اجتماعات دینی پهناور که پیوند خود را از طریق زبان مقدس برقرار می‌کردند (Anderson, 1991: 13-14). دومین فرایند، افول حکومت‌های پادشاهی است که مشروعیت شاه مبتنی بر حق الهی تعریف می‌شد و مفهوم «سرحد» چندان محلی از اعراب نداشت (Anderson, 1991: 14-15). سومین فرایند، تغییر بنیادین در ادراک بشر از زمان است. در عصر مدرن، تصور زمان با ساعت و تقویم سنجیده می‌شود (Anderson, 1991: 24-26). امری که پیش‌شرط «تصور اجتماع» به معنای مدرن آن بود.

نیروی محرکه اصلی در شکل‌گیری اجتماعات تصویری، «سرمایه‌داری چاپ» بود که با انتشار متون به زبان‌های بومی، «زبان‌های چاپی» را پدید آورد. این زبان‌ها سه کارکرد بنیادین داشتند: ایجاد میدان‌های ارتباطی یکپارچه میان گویشوران پراکنده، بخشیدن ثبات و تداوم به زبان و امکان تصور قدمت تاریخی برای جماعت زبانی و ایجاد «زبان‌های قدرت» که برخی زبان‌ها را مسلط می‌ساخت (Anderson, 1991: 38-46). وی به دو گونه از ملی‌گرایی نیز اشاره می‌کند. نخست ملی‌گرایی رسمی که سیاستی ارادی و از بالا به پایین بود که در آن دولت به شکل فعالانه‌ای به ترویج یک هویت، زبان و تاریخ ملی واحد می‌پرداخت (Anderson, 1991: 86, 101). سپس ملی‌گرایی بومی که از پایین و در واکنش به حذف و حاشیه‌رانی گروه‌های قومی توسط ملی‌گرایی رسمی امپراتوری‌ها و دولت‌های مرکزی شکل می‌گیرد (Anderson, 1991: 110) و بر زبان مادری، مطبوعات بومی و تاریخ محلی تکیه دارد (Anderson, 1990: 101-112).

وی سپس سه رکن «گرامر ملی» را معرفی می‌کند که در ابتدا ابزار دولت‌های استعماری بودند اما بعدها دست‌مایه مقاومت ضداستعماری شدند: رکن نخست، «سرشماری» است که با طبقه‌بندی هویت‌های سیال، مقولات قومی را به «واقعیت‌های سیاسی» تبدیل می‌کند (Anderson, 1991: 164-169). رکن دوم، «نقشه» می‌باشد. پیش از عصر نقشه‌کشی مدرن، مرزها سیال، مبهم و غیردقیق بودند؛ اما نقشه‌های استعماری، قلمرو را به فضایی با مرزهای مشخص و شبیه به «لوگو» تبدیل کردند که می‌شد آن را «به‌عنوان یک کل» دید و تصور کرد (Anderson, 1991: 175-176). سومین رکن، موزه و رویه‌های باستان‌شناسانه و حفاظتی است که در آن دولت‌های استعماری با روایت‌سازی تاریخی، تبارشناسی مشروعی برای ملت فراهم می‌آوردند. ملی‌گرایان بومی نیز با بهره‌گیری از همان ابزار، تاریخ مستقلی برای ملت خود می‌ساختند (Anderson, 1991: 178-185). در نهایت اندرسون به مفهوم «هم‌زمانی» و نقش روزنامه در ایجاد آن اشاره می‌کند. قالب تقویمی روزنامه، رویدادهای پراکنده را کنار هم قرار می‌دهد و خواننده را با هزاران خواننده ناشناس در یک «سری تقویمی هم‌زمان» قرار می‌دهد؛ همین «سریالی بودن» است که تصور تعلق به اجتماع بزرگ‌تر را ممکن می‌سازد (Anderson, 1991: 33-36).

۲. اجتماع تصویری ایرانی

مقاله پژوهشی

مصطفی وزیری در کتاب «ایران همچون ملت‌ی خیالی: ساخت هویت ملت‌ی» (۱۹۹۳) با رویکردی انتقادی، مفروض بنیادین ملت‌گرایی ایرانی را که «ملت ایران» موجودیتی ازلی، کهن و پیوسته در طول تاریخ بوده است، به چالش می‌کشد. به باور وی، «ملت ایران» پدیده‌ای متأخر و اساساً محصول قرن نوزدهم و بیستم میلادی است. وزیری استدلال می‌کند که تاریخ‌نگاران و روشنفکران مدرن ایرانی، مفهوم «ملت» را به گذشته‌ای تحمیل کرده‌اند که در آن اساساً چنین موجودیتی وجود نداشته است (Vaziri, 1993: 1-5). این سازه‌ی «ایدئولوژیک» که آن را «ملت خیالی» می‌نامد، برای ایجاد وحدت سیاسی، تنوع عمیق قومی، زبانی و فرهنگی موجود در پهنه‌ی جغرافیایی ایران را نادیده گرفته یا سرکوب کرده است (Vaziri, 1993: 6-8). وزیری نشان می‌دهد که مفهوم «ایران» به‌عنوان یک واحد تمدنی-نژادی یکپارچه، نخست در کارگاه فکری شرق‌شناسان اروپایی ساخته شد؛ فرایندی که با کشف خانواده‌ی زبان‌های هند و اروپایی آغاز و به ابداع مقوله‌ی نژادی «آریایی» انجامید (Vaziri, 1993: 21-24). وی مدعی است، شرق‌شناسانی همچون آرتور دو گوبینو، ایران را یکی از خاستگاه‌های اصلی و «خالص» نژاد آریایی در آسیا معرفی کردند. آنان تمدن‌های درخشان پیش از اسلام ایران را دستاورد نبوغ نژاد آریایی دانسته و دوره اسلامی را به دلیل حکومت اعراب و ترکان، دوره «انحطاط» یا «خواب» ملت قلمداد کردند (Vaziri, 1993: 50, 108). وزیری، سه ابزار مهم ملت‌سازی پهلوی را زبان، تاریخ‌نگاری و باستان‌شناسی می‌داند. در این دوران، زبان فارسی با ایجاد پیوندی ساختگی با فارسی باستان و میانه، به‌عنوان «زبان رسمی و ملت واحد» تحمیل شد و سیاست «فارسی‌سازی»، به حاشیه‌رانی سیستماتیک دیگر زبان‌ها و شکاف عمیق میان مرکز و جوامع غیرفارسی‌زبان انجامید (Vaziri, 1993: 60-64, 189-190).

دومین ابزار ملت‌سازی در ایران، حول تاریخ‌نگاری ملت‌گرا و ساخت سلسله‌های پیوسته توسط مورخان شرق‌شناس و هم‌تایان ایرانی آنان شکل گرفته است. در این جریان، تاریخ پراکنده و چندمرکزی فلات ایران را در قالب یک روایت خطی و پیوسته بازنویسی کردند (Vaziri, 1993: 136-137). وزیری چنین نگرشی را رد می‌کند و استدلال می‌کند که سلسله‌های حاکم بر ایران، با اهداف و پایه‌های قومی، ایدئولوژیک و جغرافیایی کاملاً متفاوتی حکمرانی می‌کردند. برای مثال، برقراری پیوند تاریخی-سیاسی میان دودمان صفویه و امپراتوری ساسانی امری ناممکن است، مگر با نگرشی که آن‌ها را در چارچوب ایدئولوژی ملت‌گرایانه مدرن بازتعریف کند (Vaziri, 1993: 69, 92-94). درنهایت سومین ابزار ملت‌سازی در ایران، باستان‌شناسی بود که با کشف و بازسازی نمادین آثار باستانی پیش از اسلام مطرح شد و به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به رژیم و القای عظمت یک تمدن باستانی پیوسته تبدیل شد. این اقدامات در حالی انجام می‌شد که بیش از ۹۰ درصد جمعیت ایران مسلمان بودند و پیوند عاطفی کمتری با نمادهای باستانی مذکور داشتند. به‌زعم وزیری، این تناقض یکی از وجوه «اسکیزوفرنی فرهنگی» ایران مدرن را شکل داده است (Vaziri, 1993: 225-226).

روش تحقیق

پژوهش حاضر یک مطالعه‌ی کیفی با رویکرد تاریخی فرهنگی است که در آن از روش مطالعه‌ی موردی تک‌واحدی نظریه‌محور بهره گرفته می‌شود. در این راهبرد، «بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵)» به‌عنوان یک مورد تاریخی انتخاب شده و مفاهیم نظری بندیکت اندرسون (اجتماع تصویری، سرمایه‌داری چاپ، هم‌زمانی تقویمی و گرامر ملت شامل سرشماری، نقشه و موزه) و مصطفی وزیری (برساختگی ملت ایران، استعمار داخلی، اسکیزوفرنی فرهنگی و نقش شرق‌شناسی در ملت‌گرایی پهلوی) چارچوب تحلیلی را تشکیل می‌دهند. منطق اصلی روش، تطبیق الگو میان مفاهیم نظری و شواهد تاریخی است؛ بدین

مقاله پژوهشی

منظور، مفاهیم انتزاعی هر دو نظریه پرداز نخست به شاخص‌های تجربی و قابل مشاهده در اسناد (همچون انتشار روزنامه به زبان ترکی، مصوبات زبانی، ارجاعات تاریخی در گفت‌وگوهای فرقه و ادبیات مرزهای ایالتی) ترجمه شده‌اند و سپس میزان انطباق یا عدم انطباق آن‌ها با انتظارات نظری در داده‌های تاریخی ردیابی می‌شود. هدف پژوهش نه تعمیم آماری، که تعمیم به نظریه‌های به کاررفته در زمینه‌ای غیراروپایی و پیرامونی است (Yin, 2018: 37-40). داده‌های پژوهش از دو دسته منابع گردآوری می‌شوند: منابع اولیه شامل روزنامه *آذربایجان* از شهریور ۱۳۲۴ تا آذر ۱۳۲۵، بیانیه‌ها و مرامنامه‌های فرقه، مصوبه ۱۶ دی ۱۳۲۴ مبنی بر رسمیت زبان ترکی و اسناد اداری منتشرشده به زبان ترکی؛ و منابع ثانویه شامل تاریخ‌نگاری‌های موجود درباره بحران آذربایجان می‌باشند. تحلیل داده‌ها در سه گام انجام می‌شود: نخست، تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار^۱ برای کدگذاری نظام‌مند متون بر اساس مقولات از پیش تعیین شده (Hsieh & Shannon, 2005: 1279-1283)، دوم، تطبیق الگو در دو لایه اندرسونی و وزیری برای سنجش میزان تحقق ارکان اجتماع تصویری و شناسایی موانع فرهنگی آن در بستر استعمار داخلی پهلوی؛ و سوم، تبیین شکست تصور از طریق تحلیل کاستی‌های فرقه در برپایی ارکان گرامر ملی. اعتبار یافته‌ها از طریق سه سویه سازی منابع، مقایسه روایت‌های متعارض و مستندسازی گام به گام تحلیل تضمین می‌شود. محدودیت اصلی پژوهش، دشواری سنجش مستقیم «تصور جمعی» به عنوان امری ذهنی در یک دوره‌ی تاریخی سپری شده است که با تمرکز تحلیلی بر ابزارهای تولید تصور، به جای خود تصور، کنترل می‌گردد.

بحث

۱. صنعت چاپ و ظهور «زبان قدرت» ترکی

نخستین گام فرقه دموکرات در مسیر ملت‌سازی، تثبیت یک زبان چاپی ترکی آذربایجانی به عنوان «زبان قدرت»^۲ در تقابل با فارسی معیار تحمیلی پهلوی بود. اندرسون استدلال می‌کند که سرمایه‌داری چاپ با انتخاب یک زبان و ارتقای آن به «زبان چاپی»، گویش‌های پراکنده را در یک میدان ارتباطی واحد ادغام کرده و بدین ترتیب زمینه‌ی آگاهی ملی را فراهم می‌آورد (Anderson, 1991: 44-46). فرقه‌ی دموکرات دقیقاً همین مسیر را در آذربایجان پیمود، اما این کار را نه در خلأ، که در واکنش به آنچه مصطفی وزیری «استعمار داخلی زبانی» پهلوی می‌نامد، انجام داد (Vaziri, 1993: 189-190). جدول ۱ (الف و ب) شواهد این فرایند را در دو محور «تثبیت زبان چاپی» و «مقاومت زبانی و خاطره‌ی تحقیر» مستند می‌کند.

جدول ۱-الف: تثبیت زبان چاپی و نهادهای رسمی در دوره فرقه دموکرات

منبع	شاهد تجربی	رخداد/سند
------	------------	-----------

¹. Directed Qualitative Content Analysis². Language-of-Power

مقاله پژوهشی

- انتشار نخستین شماره روزنامه آذربایجان
- مقاله «روزنامه‌میزین دلی» (زبان روزنامه ما): دفاع از زبان ترکی در برابر سیاست‌های «موهن و تحقیرآمیز» رضاخانی و اعلام قدمت و غنای این زبان
- ش ۱: ۱
- تأسیس «شعبه کتب درسی» در وزارت معارف
- فرمان ۱۰ ماده‌ای بی‌ریا مبنی بر تألیف کتب درسی به زبان ترکی در رشته‌های ادبیات، تاریخ، جغرافیا، ریاضی و فیزیک
- ش ۸۴: ۱
- مصوبه رسمیت زبان ترکی (۱۶ دی)
- الزام استفاده از ترکی در کلیه ادارات، محاکم، مدارس، سخنرانی‌ها و اجتماعات عمومی؛ تکلیف کارمندان ناآشنا به فراگیری زبان؛ لزوم آموزش ترکی به غیر ترک‌زبانان ساکن آذربایجان
- ش ۹۶: ۱
- شرط تکلم به ترکی برای نمایندگی مجلس ملی
- ماده ۱۱ قانون انتخابات: «نمایندگان انتخاب‌شده باید... توانایی تکلم به زبان ترکی آذربایجانی را داشته باشند»
- ش ۶۸: ۱ و ۳
- واژه‌گزینی و استانداردسازی زبان
- شورای عالی معارف اقدام به تصویب لغات ترکی آذربایجانی کرد و این لغات در روزنامه آذربایجان برای اطلاع عموم منتشر می‌شد.
- ش ۱۰۲: ۱
- انتشار روزنامه اختصاصی مجلس به زبان ترکی
- روزنامه آزاد ملت به‌عنوان ارگان رسمی مجلس ملی آذربایجان برای انتشار قوانین مصوب، اعلانات و اخطارها شروع به کار کرد.
- ش ۱۳۴: ۱ و ۴
- تأسیس رادیو ملی آذربایجان
- ایستگاه رادیو ملی آذربایجان در تبریز افتتاح شد تا برنامه‌های حکومت را به زبان ترکی به گوش مردم آذربایجان و سایر نقاط ایران برساند.
- ش ۱۸۴: ۱
- احیای تئاتر ملی به زبان ترکی
- تئاتر ۴۰ ساله تبریز پس از سال‌ها تعطیلی و سانسور دوره رضاشاه، احیا شد. نمایش‌ها به زبان ترکی اجرا می‌شدند و در سه ماه ۳۶ نمایش روی صحنه رفت که با استقبال گسترده عمومی مواجه شد.
- ش ۹۷: ۲ و ۳

جدول ۱-ب: مقاومت زبانی و خاطره تحقیر

منبع	شاهد تجربی	رخداد/سند
------	------------	-----------

مقاله پژوهشی

- دفاع از تدریس به زبان مادری و محکومیت تبعیض آموزشی
پیشهوری در همان مقاله به وضعیت اسفناک معلمان آذربایجان و محرومیت از آموزش به زبان مادری اشاره می‌کند.
آژیر، ۲۱ خرداد ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۵۵: ۲
- محکومیت تفرقه‌افکنی قومی «حزب وطن» در مازندران
پیشهوری حمله به ترک‌زبانان در مازندران را محکوم می‌کند: «این چه حزب وطنی است که تیشه به ریشه ملت ما می‌زند... دعوی ترک و فارس از یک ریشه ارتجاع آب می‌خورند.»
آژیر، ۲۴ آذر ۱۳۲۲، س ۱، ش ۹۴: ۱
- شعر «حق سؤز» (حرف حق) از محمد بی‌ریا
«زبان مخصوصی داریم، فکر نکنید زبان ما عثمانی است... این مردم آذربایجانی‌اند.» (مرزبندی هم‌زمان با پان‌ترکیسم ترکیه و فارسی‌سازی تهران)
آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۶: ۳
- مقاله «دولت به آذربایجان با چه چشمی می‌نگرد؟ فرهنگ آذربایجان»
پیشهوری با اشاره به کمبود نشریات به زبان مادری می‌نویسد: «آذربایجان روزنامه می‌خواهد و اگر ملتی زبان نداشته باشد در حکم هیچ است. آذربایجان احتیاج دارد چند روزنامه ملی را در خود منتشر کند.»
آژیر، ۲۱ خرداد ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۵۵: ۲
- خاطره جریمه شدن برای تکلم به ترکی
محمد امینی از باسمنج روایت می‌کند که در مدرسه دوره رضاشاه، به ازای هر کلمه ترکی ۲ شاهی جریمه می‌شد و به خاطر پرداخت جریمه، گرسنه می‌ماند.
آذربایجان، ۲۲ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۳: ۳
- مقاله «بریدن زبان با تیغ»
روزنامه سیاست منع زبان مادری در مدارس را «بریدن زبان با تیغ» توصیف کرد و آن را نماد سرکوب فرهنگی پهلوی خواند.
آذربایجان، ۲۲ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۳: ۳
- دفاع از زبان ترکی در برابر اتهام جدایی‌طلبی
در مقاله «هر دو اشتباه می‌کنند!» نویسندگان در پاسخ به اتهامات، تأکید کردند که زبان نمی‌تواند «مدرک ملیت» باشد، اما هم‌زمان دفاع از زبان مادری را حق قانونی آذربایجانیان دانستند.
آذربایجان، ۲۱ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۴: ۱
- تأکید بر تداوم تاریخی زبان ترکی در ایران
پیشهوری در سخنرانی خود به سابقه تدریس به زبان ترکی توسط میرزا حسن رشدیه (چهل و اندی سال پیش) اشاره کرد تا نشان دهد این مطالبه نه وارداتی، که ریشه در تاریخ آموزش ایران دارد.
آذربایجان، ۳ مهر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲: ۱
- اعتراض به تبعیض در توزیع کالا و جیره‌بندی
«این همه تبعیض فاحش در تقسیم کالاهای انحصار بین سکنه تبریز و سایر شهرستان‌ها، کاسه صبر اهالی تبریز را لبریز نموده... آیا آذربایجانیان در نظر اولیای امور دولت، نا پسری هستند؟»
آژیر، ۱۳ تیر ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۶۵: ۲

مقاله پژوهشی

روزنامه *آذربایجان* نقشی معادل «انجیل لوتری» در آلمان ایفا کرد؛ یعنی زبانی را که پیش‌تر عمدتاً شفاهی بود، به قلمرو چاپ آورد و به آن ثبات و رسمیت بخشید. شرط نمایندگی مجلس ملی آذربایجان مبنی بر «توانایی تکلم به زبان ترکی آذربایجانی» (آذربایجان، ۱۱ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۸: ۱ و ۳) نیز مرز میان شهروند و غیر شهروند را بر مبنای زبان ترسیم کرد؛ امری که با مفهوم «سرشماری» ضمنی در نظریه اندرسون هم‌خوانی دارد (Anderson, 1991: 164-169). باین‌حال، این پروژه زبانی را باید در بستر تحلیل وزیری از سیاست «فارسی‌سازی» پهلوی فهمید. وزیری استدلال می‌کند که ملی‌گرایی رسمی پهلوی، زبان فارسی را نه صرفاً یک زبان ملی، که «ستون فقرات هویت ملی» و معادل «ایرانیت» بازنمایی کرد و دیگر زبان‌ها را به حاشیه راند (Vaziri, 1993: 64, 189-190). خاطره آن دانش‌آموز از جریمه شدن برای تکلم به ترکی، تجربه زیسته همین «استعمار داخلی» زبانی است (آذربایجان، ۲۲ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۳: ۳). اقدام فرقه در تحمیل متقابل زبان ترکی بر کارمندان غیر ترک‌زبان را نیز می‌توان به‌مثابه یک «وارونه‌سازی سلسله‌مراتب نمادین» تحلیل کرد (آذربایجان، ۱۹ دی ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۹۶: ۱).

اقدامات فرقه دموکرات در حوزه زبان را نمی‌توان صرفاً به «ترویج زبان مادری» تقلیل داد. آنچه در فاصله شهریور ۱۳۲۴ تا اردیبهشت ۱۳۲۵ رخ داد، یک واژگون‌سازی کامل سلسله‌مراتب زبانی بود که پروژه پهلوی طی دو دهه بر آذربایجان تحمیل کرده بود. این واژگون‌سازی را می‌توان در سه لایه تحلیل کرد:

لایه نخست: از شفاهی به چاپی، از تحقیر به رسمیت: پیش از تأسیس فرقه، زبان ترکی در آذربایجان عمدتاً زبانی شفاهی بود که در کوچه و بازار و مساجد به کار می‌رفت، اما از قلمرو آموزش، اداره و رسانه رسمی طرد شده بود. خاطره محمد امینی از جریمه شدن برای تکلم به ترکی در مدرسه، تجربه زیسته میلیون‌ها آذربایجانی‌ای بود که زبان مادری‌شان در نهادهای رسمی نه‌تنها غایب، که جرم محسوب می‌شد. روزنامه *آذربایجان*، با انتشار نخستین شماره خود در ۱۴ شهریور ۱۳۲۴، این زبان تحقیرشده را از کوچه به صفحه چاپ آورد و به آن ثبات، رسمیت و پرستی بخشید. این اقدام در چارچوب نظریه اندرسون، گام ضروری برای تبدیل یک «گویش» به «زبان ملی» بود. شعر «حق سؤز» بی‌ریا که پیش‌تر (۱۳۲۰) با لحنی تدافعی از زبان ترکی در برابر «عثمانی‌ها» مرزبندی می‌کرد، اکنون به بخشی از یک پروژه تهاجمی‌تر بدل شده بود. بدین معنا که نه‌تنها «ما عثمانی نیستیم»، که «ما ملتی مستقل با زبان مخصوص خود هستیم.» (آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۶: ۳).

لایه دوم: از انحصار فارسی به انحصار ترکی: وارونه‌سازی سلسله‌مراتب. مصوبه ۱۶ دی ۱۳۲۴ نقطه اوج این واژگون‌سازی بود. این مصوبه نه‌تنها ترکی را در تمامی ادارات و محاکم رسمی کرد، بلکه کارمندان غیر ترک‌زبان را ملزم به فراگیری آن نمود. این دقیقاً وارونه همان سیاستی بود که پهلوی در حق ترک‌زبانان روا داشته بود: در دوره رضاشاه، آموزگاران و کارمندان ترک‌زبان مجبور به استفاده از فارسی بودند و کودکان به خاطر تکلم به ترکی جریمه می‌شدند. اکنون فرقه، همان منطق را با نشانه‌های معکوس به کار می‌بست. به تعبیر وزیری، پروژه پهلوی یک «استعمار داخلی» زبانی بود که در آن مرکز فارسی‌زبان، حاشیه‌های قومی را به انقیاد فرهنگی درمی‌آورد (Vaziri, 1993: 150-165). اقدام فرقه واژگون‌سازی نمادین این رابطه بود. به عبارتی، اینک پیرامون بود که زبان خود را بر مرکز یا دست‌کم بر نمایندگان مرکز در آذربایجان تحمیل می‌کرد.

لایه سوم: از چاپ به صدا و تصویر: تعمیق «هم‌زمانی» زبانی. فرقه به انتشار روزنامه و کتاب بسنده نکرد. احیای تئاتر ملی به زبان ترکی (آذربایجان، ۲۰ دی ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۹۷: ۲ و ۳) و تأسیس رادیو ملی آذربایجان (آذربایجان، ۸

مقاله پژوهشی

اردیبهشت ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۱۸۴: ۱)، گام‌هایی فراتر از «سرمایه‌داری چاپ» بودند: آن‌ها تجربه زیسته زبانی را از قلمرو خواندن به قلمرو دیدن و شنیدن گسترش دادند. ۳۶ نمایش تئاتر در سه ماه و پخش برنامه‌های رادیویی به زبان مادری، یک «فضای عمومی آذربایجانی» خلق کرد که در آن، مردم نه فقط از طریق چشم (خواندن روزنامه)، که از طریق گوش (شنیدن رادیو) و حضور فیزیکی (تماشای تئاتر) نیز به یک اجتماع زبانی واحد تعلق داشتند. این چندلایه سازی رسانه‌ای، «هم‌زمانی»‌ای که اندرسون وصف می‌کند را از یک تجربه انتزاعی (خواندن هم‌زمان روزنامه) به یک تجربه انضمامی و جمعی (حضور در سالن تئاتر، گوش سپردن به رادیو) بدل ساخت.

بالاین‌حال، همین واژگون‌سازی نمادین، تناقضی بنیادین را در خود داشت. فرقه‌ای که خود قربانی «انحصار زبانی» پهلوی بود، اکنون همان انحصار را به نفع خود بازتولید می‌کرد و غیر ترک‌زبانان ساکن آذربایجان همچون کردها، آسوریان و ارمنه را ملزم به یادگیری ترکی می‌نمود. این تناقض، نشان‌دهنده‌ی آن است که پروژه‌ی زبانی فرقه، بیش از آنکه یک پروژه «رهایی‌بخش» برای تمامی اقوام باشد، یک پروژه «ملّی‌ساز» برای یک قوم خاص بود. به بیان دیگر، زبان ترکی از «زبان تحقیرشده» به «زبان قدرت» بدل شد، اما این قدرت، خود مستلزم تحقیر یا دست‌کم به حاشیه‌رانی زبان‌های دیگر در درون آذربایجان بود.

۲. هم‌زمانی تقویمی و خلق زمان ملّی

اندرسون روزنامه را نه فقط محمل زبان چاپی، که ابزاری برای ایجاد «هم‌زمانی» میان اعضای یک اجتماع تصویری می‌داند (Anderson, 1991: 33-36). خواندن روزنامه در یک بازه‌ی زمانی مشخص، این تصور را در خواننده ایجاد می‌کند که هزاران نفر دیگر نیز در همان لحظه، همان مطالب را می‌خوانند. فرقه افزون بر انتشار منظم روزنامه، با ایجاد تعطیلات و مناسک عمومی، یک تقویم ملّی مستقل از تهران برپا کرد. جدول ۲ این تقویم نوپدید را نشان می‌دهد:

جدول ۲: تقویم ملّی نوپدید و هم‌زمانی تقویمی در حکومت ملّی آذربایجان

رخداد/سند	شاهد تجربی	منبع
رسمیت یافتن «اعیاد ملّی و دینی» به عنوان تعطیل رسمی	ماده ۱۵ اساسنامه فرقه (بند «د»): «اعیاد ملّی و دینی، تعطیل رسمی محسوب می‌شوند.» این بند برای نخستین بار یک تقویم رسمی مستقل از تهران را نوید می‌داد.	آذربایجان، ۱۸ مهر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۲۴: ۲-۴
برگزاری جشن سالگرد انقلاب اکتبر	هیأت اجرایی اتحادیه کارگران و زحمتکشان آذربایجان در سالن شیر و خورشید تبریز به مناسبت ۲۸امین سالگرد انقلاب اکتبر جشن گرفت و سخنرانی‌هایی درباره بهبود وضعیت کارگران پس از انقلاب سوسیالیستی ایراد کرد.	آذربایجان، ۲۷ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۷: ۱

مقاله پژوهشی

- اعلام ۲۱ آذر به‌عنوان «عید ملی» و برگزاری جشن عید ملی
روز تشکیل حکومت ملی آذربایجان به‌عنوان «عید ملی» اعلام‌شده و جشن گرفته می‌شد. این روز، نقطه صفر تقویم ملی جدید بود. هم‌زمان با تشکیل حکومت، جشن‌های گسترده‌ای در سراسر آذربایجان برگزار شد و این روز به نماد «تولد ملت» بدل گردید.
- میتینگ‌های هماهنگ سراسری
در فاصله ده روز، راهپیمایی‌های عظیم در تبریز (سی هزار نفر)، اهر (۱۵ هزار نفر)، ماکو (۱۰ هزار نفر)، مراغه (۴ هزار نفر)، بناب، مرند، تسوج، جلفا، ارومیه، اردبیل، زنجان و روستاهای اطراف برگزار شد.
- گردهمایی اعتراضی - حمایتی ۳۰ هزارنفری کارگران تبریز
در واکنش به کشتار کارگران اعتصابی شرکت نفت آبادان، کارگران تبریز گردهمایی ۳۰ هزارنفره برگزار کرده و طی تلگرافی به نخست‌وزیر، محکومیت عوامل کشتار را خواستار شدند.
- برگزاری مراسم روز جهانی زن (۸ مارس)
مراسم باشکوهی در تئاتر مدرسه فردوسی تبریز با سخنرانی پیشه‌وری، دکتر جاوید و نماینده زنان کارگر برگزار شد. زنان آذربایجان آزادی خود را مدیون قوانین فرقه دانستند.
- برگزاری نخستین کنگره رسمی دهقانان
نخستین کنگره دهقانان با شرکت بیش از ۶۰۰ نماینده روستاهای آذربایجان و سخنرانی صادق پادگان افتتاح شد. این رویداد، نمایشی از «زمان ملی» و مشارکت طبقه دهقان در تقویم جدید بود.
- برگزاری جشن به مناسبت تشکیل ارتش ملی
به مناسبت اعلام خدمت نظام‌وظیفه اجباری، جشنی با حضور برادر ستارخان (حاجی عظیم‌خان) و سخنرانی پیشه‌وری درباره ضرورت قوه نظامی برای حفظ حکومت ملی برگزار شد.
- برگزاری میتینگ ۶۰ هزار نفره پس از بازگشت از مذاکرات تهران
پس از شکست مذاکرات با قوام، میتینگ عظیم ۶۰ هزارنفری در تبریز برگزار شد و طی تلگرافی به تهران، بر جان‌فشانی‌های آذربایجان برای آزادی ایران تأکید گردید.
- آذربایجان، ۲۳ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۷۹: ۱
- آذربایجان، ۲۵ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۶: ۱
- آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۸: ۴
- آذربایجان، ۲۹ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۹: ۳
- آذربایجان، ۲ مرداد ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۲۵۷: ۱ و ۴
- آذربایجان، ۱۷ اسفند ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۴۴: ۱ و ۴
- آذربایجان، ۱۹ اسفند ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۴۵: ۱
- آذربایجان، ۲۷ فروردین ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۱۷۴: ۱ و ۴
- آذربایجان، ۲۲ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۳: ۱
- آذربایجان، ۱۷ اردیبهشت ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۱۹۲: ۴

تسخیر شهرها توسط چشم‌آذر فهرست شهرهایی را که فدائیان تسخیر کردند (از نمین و گرمی تا زنجان و تبریز) ثبت کرده و این توالی را «نمایشی از یکپارچگی قدرت ملی» قلمرو ملی می‌خواند.

اعلام عزای عمومی و خشم جمعی پس از فاجعه زنجان پس از حمله ارتش شاهنشاهی به زنجان و کشتار مردم، فرقه با انتشار اخبار جنایات و برگزاری گردهمایی‌های اعتراضی، یک «زمان سوگ ملی» ایجاد کرد که خشم جمعی را به سمت تهران هدایت می‌کرد.

۴ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۵۷ و ۱ و ۴ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۶۱؛ ۴ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۶۶ و ۱ و ۱۶ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۶۶ و ۱ و

۸

این تقویم دو ویژگی مهم داشت. نخست، با بزرگداشت انقلاب اکتبر و روز جهانی زن، زمان ملی آذربایجان را به یک «سریالی» جهانی (جنبش کارگری و سوسیالیستی) پیوند می‌زد؛ امری که با تحلیل اندرسون از نقش «سریالی بودن» در تقویت تصور اجتماع ملی هم‌خوانی دارد (Anderson, 1998: 31-35). دوم، با انتخاب ۲۱ آذر به‌عنوان عید ملی، یک نقطه عطف تقویمی مستقل از نقاط عطف رسمی ایران ایجاد می‌کرد؛ هرچند که این تقویم هنوز در رقابت با تقویم عمیقاً نهادینه‌شده پهلوی بسیار نوپا و شکننده بود. آنچه فرقه دموکرات در حوزه تقویم و زمان‌مندی انجام داد، صرفاً افزودن چند تعطیلی به تقویم موجود نبود، بلکه تلاشی برای خلق یک «زمان ملی» مستقل بود که در آن، حافظه جمعی، ریتم زندگی روزمره و افق انتظارات مردم آذربایجان از نو تعریف می‌شد. این پروژه را می‌توان در چهار لایه تحلیل کرد:

لایه نخست: از زمان تهران به زمان تبریز: اعلام ۲۱ آذر به‌عنوان «عید ملی»، یک نقطه صفر در تقویم ملی آذربایجان ایجاد کرد (آذربایجان، ۲۳ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۷۹: ۱). درست همان‌گونه که ۱۴ ژوئیه (سالروز انقلاب فرانسه) به نماد تولد «ملت فرانسه» بدل شد، ۲۱ آذر نیز به نماد تولد «ملت آذربایجان» تبدیل گردید. این روز، صرفاً یک تعطیلی نبود، بلکه آیینی برای بازتولید تصور ملت بود. بدین منظور هرساله با فرارسیدن این روز، خاطره «تولد ملت» زنده می‌شد و پیوند میان حکومت ملی و مردم تجدید می‌گشت. ماده ۱۵ اساسنامه فرقه که «اعیاد ملی و دینی» را تعطیل رسمی اعلام کرد، گامی در جهت نهادینه‌سازی این استقلال تقویمی بود (آذربایجان، ۱۸ مهر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۲۴: ۲-۴). این اقدام، در چارچوب نظریه اندرسون، مصداق بارز «هم‌زمانی تقویمی» است، یعنی اعضای ملت، در یک روز مشخص، بدون آنکه یکدیگر را بشناسند، به‌طور هم‌زمان یک رویداد ملی را جشن می‌گیرند و بدین ترتیب پیوند تصویری خود را بازتولید می‌کنند (Anderson, 1991: 24-26).

لایه دوم: هم‌زمانی از طریق توده: میتینگ‌ها به‌مثابه «هم‌زمانی اجرایی». فرقه به برگزاری آیین‌های سالانه بسنده نکرد، بلکه با سازمان‌دهی میتینگ‌های هماهنگ در شهرهای مختلف، یک هم‌زمانی زنده و فیزیکی خلق کرد. در فاصله ۱۹ تا ۲۹ آبان ۱۳۲۴، ده‌ها هزار نفر در تبریز، اهر، ماکو، مراغه و ده‌ها شهر و روستای دیگر به‌طور هم‌زمان به خیابان‌ها آمدند. این تجمعات، فراتر از کارکرد سیاسی (نمایش قدرت)، یک کارکرد هویت‌ساز داشتند. لذا شرکت‌کنندگان با دیدن انبوه هم‌شهریان خود، تصور «ملت آذربایجان» را نه از طریق خواندن روزنامه (که انتزاعی بود)، که از طریق تجربه جسمانی حضور در جمع

مقاله پژوهشی

درک می‌کردند. به تعبیر اندرسون، این «سریالی بودن» جمعیتی، تصور تعلق به یک اجتماع بزرگ‌تر را تقویت می‌کرد (Anderson, 1998: 31-35). میتینگ ۶۰ هزارنفری اردیبهشت ۱۳۲۵ و گردهمایی ۳۰ هزارنفری کارگران در مرداد همان سال، نقاط اوج این «هم‌زمانی توده‌ای» بودند (آذربایجان، ۲۵ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۶؛ آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۸؛ آذربایجان، ۲۹ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۹؛ آذربایجان، ۱۷ اردیبهشت ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۱۹۲؛ آذربایجان، ۲ مرداد ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۲۵۷؛ ۱ و ۴)

لایه سوم: اتصال به زمان جهانی: تقویمی در میانه «ملّی» و «انترناسیونال». ویژگی منحصربه‌فرد تقویم فرقه، پیوند دادن زمان ملّی آذربایجان به یک «زمان جهانی» انقلابی بود. جشن سالگرد انقلاب اکتبر (آذربایجان، ۲۷ آبان ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵۷؛ ۱) و بزرگداشت روز جهانی زن (آذربایجان، ۱۷ اسفند ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱ و ۴)، آذربایجان را در یک «سریالی» جهانی قرار می‌داد: در همان روزهایی که کارگران و زنان در مسکو، برلین یا پاریس گرد هم می‌آمدند، مردم تبریز نیز همان مناسبت‌ها را جشن می‌گرفتند. این «هم‌زمانی مضاعف» (ملّی-محلی و انقلابی-جهانی) به اجتماع تصویری آذربایجان یک مشروعیت فراملّی می‌بخشید که گویا می‌گویند: «ما تنها نیستیم، ما بخشی از یک جنبش جهانی رهایی‌بخش هستیم». بالاین‌حال، همین پیوند، تناقضی درونی نیز ایجاد می‌کرد. اگر زمان ملّی آذربایجان با انقلاب اکتبر گره می‌خورد، استقلال آن از مسکو تا چه اندازه واقعی بود؟ این پرسش، بعدها که شوروی حمایت خود را قطع کرد، به بحرانی وجودی برای اجتماع تصویری آذربایجان بدل شد.

لایه چهارم: تناقض تقویمی: زمان ملّی در رقابت با زمان ایرانی. تقویم فرقه هرچند مستقل از تهران طراحی شده بود، اما نمی‌توانست به‌طور کامل از «زمان ایرانی» بگریزد. برگزاری جشن نوروز، که ریشه در سنت‌های ایرانی داشت، همچنان در آذربایجان ادامه داشت و ارجاعات مکرر به انقلاب مشروطه، که یک رویداد ملّی ایرانی بود، نشان می‌داد که «زمان ایرانی» به‌طور کامل از افق تصویری مردم آذربایجان حذف نشده بود. این دوگانگی تقویمی، بازتاب همان «اسکیزوفرنی فرهنگی» بود که وزیری از آن سخن می‌گوید. آذربایجانیان هم‌زمان در دو تقویم می‌زیستند؛ یکی «ملّی-آذربایجانی» که بر ۲۱ آذر و انقلاب اکتبر استوار بود و دیگری «ملّی-ایرانی» که بر نوروز و مشروطه تکیه داشت. این دوگانگی، اجتماع تصویری آذربایجان را شکننده می‌ساخت، زیرا هویت ملّی جدید، هنوز نتوانسته بود به‌طور کامل جایگزین لایه‌های عمیق‌تر هویت ایرانی در حافظه جمعی شود. به‌بیان‌دیگر، تقویم ملّی آذربایجان «تصور» شد، اما نتوانست «جایگزین» تقویم ایرانی گردد؛ این دو تقویم در کنار هم و در رقابت باهم به حیات خود ادامه دادند و همین رقابت، یکی از عوامل شکنندگی اجتماع تصویری نوپدید بود.

۳. موزه و تبارشناسی تاریخی:

سومین رکن «گرامر ملّی» اندرسون، «موزه» بی‌معنای بر ساخت تبارشناسی تاریخی مستقل برای ملت است. فرقه دموکرات آگاهانه درگیر چنین پروژه‌ای بود. اصل ۵۱ اساسنامه فرقه (آذربایجان، ۱۸ مهر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۲۴-۲۴) به‌صراحت «ایجاد موزه ملّی برای حفظ یادگارهای تاریخی آذربایجان» را مقرر می‌داشت. پیشه‌وری نیز در کنگره فرقه با اهدای نمادین یک جفت جوراب دستبافت از پیرزنی در خوی «به موزه آذربایجان»، این نهاد را به‌طور آیینی فعال کرد (آذربایجان، ۲ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۲؛ ۱-۳). جدول ۳ اجزای این پروژه‌ی تبارشناسی را فهرست می‌کند:

جدول ۳: ارکان پروژه «موزه ملی» و تبارشناسی تاریخی فرقه دموکرات

منبع	شاهد تجربی	رخداد/سند
آذربایجان، ۱۸ مهر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۲۴: ۴-۲	«برای حفظ یادگارهای تاریخی آذربایجان، باید یک موزه ملی ایجاد شود.» این اصل، «موزه» را به عنوان یک نهاد رسمی ملت‌ساز تعریف کرد.	تصویب اصل ۵۱ اساسنامه فرقه
آذربایجان، ۲ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۲: ۳-۱	پیشه‌وری یک جفت جوراب دستبافت از پیرزنی در خوی را به عنوان نخستین شیء «موزه آذربایجان» اهدا کرد و گفت: «من افتخار می‌کنم این جوراب‌ها را به موزه آذربایجان اهدا کنیم تا احساسات خواهران و مادران آذربایجانی را زنده نگه داریم.» این آیین، فرهنگ‌عامه را به قلمرو «ملی» ارتقا داد.	آیین اهدای جوراب به موزه آذربایجان
آذربایجان، ۲۳ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۴: ۴ و ۱	پیشه‌وری در سخنرانی افتتاح دانشگاه تبریز: «حکومت مدرن در ایران با تلاش ارتش قزلباش آذربایجان که متشکل از چند شیخ و روستاییان بودند، شکل گرفت.» او صفویه را یک حکومت «آذربایجانی» معرفی کرد که ایران را متحد ساخت. این روایت، تداومی تاریخی میان «آذربایجان» و «ترقی ایران» برمی‌ساخت که در آن آذربایجان همواره «پیشگام» بوده است.	ارجاع به دولت صفویه: به عنوان حکومتی برخاسته از آذربایجان
آذربایجان، ۲۶ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵: ۱	پیشه‌وری در نخستین سخنرانی: «سردار بزرگ مردم آذربایجان، ستارخان را به تهران کشانده و کشتند... شیخ محمد خیابانی را نیز به شهادت رساندند... این جنایت را در مورد مرحوم کلنل محمدتقی خان پسیان، فرزند قهرمان آذربایجان که در خراسان قیام کرده بود هم انجام دادند.» این روایت، یک تبارشناسی از «مظلومیت» آذربایجان در برابر «استبداد تهران» برمی‌ساخت.	روایت مظلومیت و سرکوب قهرمانان آذربایجان
آذربایجان، ۱۴ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱: ۱	در نخستین شماره روزنامه، تأکید شد که مشروطه با فداکاری آذربایجانیان به ثمر رسید و تأسیس انجمن‌های ایالتی «امری مترقی، مقدس و ملی» و «در راستای تأمین اختیارات محلی و فرهنگی» بود. مشروطه از یک رویداد «ملی ایرانی» به یک «نهضت آذربایجانی» بازخوانی شد.	بازتعریف مشروطه به عنوان «نهضت آذربایجان»

مقاله پژوهشی

- بزرگداشت شیخ خیابانی به‌عنوان «شهید راه آزادی آذربایجان» و الگوی مبارزه با «استبداد تهران» معرفی آذربایجان، ۲۶
محمد خیابانی و می‌شد. پیشه‌وری با یادآوری سرنوشت او، اشتباه خیابانی در «تسلیم» را عبرت‌آموز خواند و شهریور ۱۳۲۴،
سالگرد قیام او بر «عدم تکرار آن» تأکید کرد. دوره ۲، س ۱،
ش ۵: ۱
آذربایجان، ۲
آبان ۱۳۲۴، دوره
۲، س ۱، ش ۳۶:
۱
- الگوپردازی از نام «فرقه دموکرات» پیشه‌وری آگاهانه نام «دموکرات» را برای فرقه خود برگزید تا آن را به «فرقه دموکرات» آذربایجان، ۱۴
«فرقه دموکرات» عامیون» دوره مشروطه (که شیخ محمد خیابانی نیز از اعضای آن بود) پیوند زند. این شهریور ۱۳۲۴،
دوره مشروطه نام‌گذاری، یک «تداوم ساختگی» میان جنبش مشروطه و این جنبش ایجاد می‌کرد. دوره ۲، س ۱،
ش ۱:
تشکیل «دسته‌های بابک» به نام یک نیروهای چریک داوطلب برای مبارزه با ارتش شاهنشاهی، «بابک» نام گرفتند. بابک جامی، ۱۳۶۲:
قهرمان محلی خرم‌دین (قیام علیه خلافت عباسی) به‌عنوان نماد مقاومت آذربایجان در برابر «اشغالگران ۴۶۰
- احیای تئاتر ملی تئاتر ۴۰ ساله تبریز احیا شد و نمایش‌ها به زبان ترکی با مضامین تاریخی و ملی اجرا آذربایجان، ۲۰
تبریز و اجرای می‌گردید. تئاتر، رسانه‌ای برای بازنمایی «گذشته ملی» و انتقال آن به توده‌ها بود. دی ۱۳۲۴، دوره
نمایش‌های تاریخی-ملی ۲، س ۱، ش ۹۷:
۲ و ۳
- تأسیس دانشگاه تبریز (دارالفنون) دانشگاه به‌عنوان نماد «آینده ملی» و «ترقی آذربایجان» افتتاح شد. پیشه‌وری در مراسم آذربایجان، ۲۳
تبریز (دارالفنون) افتتاحیه، از دانشکده‌های طب، فلاحت و پداگوژی به‌عنوان ارکان «تمدن جدید آذربایجان» بهمن ۱۳۲۴،
یادکرد. دوره ۲، س ۱،
ش ۱۲۴: ۱ و ۴
- شعرخوانی و روایت‌سازی شفاهی در کنگره‌ها و میتینگ‌ها، شعرها و سخنرانی‌ها به زبان ترکی، خاطره قهرمانان محلی را آذربایجان، ۲ آذر
زنده می‌کردند و یک «تاریخ شفاهی ملی» را در میان توده‌ها می‌گستراندند. ۱۳۲۴، دوره ۲،
س ۱، ش ۶۲: ۳

بااین‌حال، این موزه‌سازی با چالش بنیادینی روبه‌رو بود که وزیری آن را در تحلیل تاریخ‌نگاری ملی‌گرای پهلوی توضیح می‌دهد. به باور وزیری، ملی‌گرایی ایرانی یک «تداوم ساختگی» از هخامنشیان تا پهلوی بر ساخته بود. در برابر این روایت عمیقاً نهادینه‌شده، فرقه نمی‌توانست یک «گذشته باستانی» مستقل برای آذربایجان جعل کند. ارجاع به خیابانی و ستارخان که در حافظه جمعی گسترده‌تر «قهرمانان مشروطه ایران» بودند و نه شخصیت‌هایی متعلق به یک تمدن مستقل

پیشااسلامی، نشان‌دهنده همین خلأ تبارشناختی است. به بیان وزیری، این ضعف ریشه در آن داشت که روایت مسلط «ایران باستان» چنان فراگیر بود که هر پروژه هویتی بدیل را به حاشیه می‌راند (Vaziri, 1993: 136-137, 225-226).

آنچه فرقه دموکرات در حوزه «موزه» و تبارشناسی تاریخی انجام داد، یک پروژه تمام‌عیار برای بازنویسی گذشته و خلق یک «تداوم تاریخی» مستقل برای آذربایجان بود که می‌توان در چهار لایه تحلیل کرد:

لایه نخست: موزه‌سازی از فرهنگ‌عامه و تبدیل «زندگی روزمره» به «میراث ملی»: برخلاف موزه‌های ملی اروپایی که عمدتاً بر آثار باستانی و اشیای نخبگان تکیه داشتند، موزه آذربایجان با یک جوراب دستبافت از پیرزنی اهل خوی آغاز شد. پیشه‌وری با اهدای نمادین این جوراب‌ها به موزه، «زندگی روزمره مردم عادی» را به قلمرو «ملی» ارتقا داد. پیام این آیین، این بود که، «ملت آذربایجان» نه در کاخ‌ها و گنجینه‌های شاهانه، که در بافت زندگی دهقانان و زنان زحمت‌کش ریشه دارد. این رویکرد «موزه‌سازی از پایین»، هم‌زمان دو کارکرد داشت: از یک‌سو، فاصله میان «مردم عادی» و «ملت» را کاهش می‌داد، بدین معنا که هر کسی می‌توانست سهمی در ساختن موزه ملی داشته باشد و از سوی دیگر، در تقابل با «موزه ایران باستان» پهلوی قرار می‌گرفت که بر محور تخت جمشید و اشیای زرین هخامنشی می‌چرخید و پیوند چندانی با زندگی توده‌های مسلمان و غیرفارسی‌زبان نداشت (Vaziri, 1993: 225-226).

لایه دوم: تبارشناسی مظلومیت: فرقه یک روایت منسجم از «مظلومیت تاریخی» آذربایجان ساخت که در آن، «استبداد ریشه‌دار تهران» همواره قهرمانان آذربایجان را سرکوب کرده بود. پیشه‌وری با زنجیر کردن نام‌های ستارخان، خیابانی و پسپان، یک تبارشناسی از «شهدای راه آزادی» ایجاد کرد که در آن، هر نسل از آذربایجانیان قهرمانی داشته که تهران او را کشته است (آذربایجان، ۲۶ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۵: ۱). این روایت، به تعبیر وزیری، یک «تاریخ‌نگاری معکوس» بود؛ یعنی همان‌طور که ملی‌گرایی پهلوی یک «تداوم ساختگی» از هخامنشیان تا پهلوی بر ساخته بود، فرقه نیز یک تداوم از مشروطه تا ۱۳۲۴ می‌ساخت، با این تفاوت که قهرمانان این تداوم، نه شاهان، که «مبارزان ضداستبداد» بودند. این تبارشناسی مظلومیت، کارکردی بسیج‌گرانه داشت؛ بنابراین پیشه‌وری می‌گفت اگر «آن‌ها» (تهران) همواره «ما» را سرکوب کرده‌اند، اکنون زمان «انتقام» و «آزادی» فرارسیده‌است.

لایه سوم: بازتعریف فضای شهری و نمادها: حک کردن «تاریخ جدید» بر کالبد شهر. پایه‌گذاران فرقه، پیش از رسیدن به قدرت، تنها به ساختن روایت تاریخی در روزنامه‌ها بسنده نکردند، بلکه کوشیدند این روایت را بر کالبد فیزیکی شهر نیز حک کنند. پیشنهاد تغییر نام خیابان پهلوی به ستارخان (آذربایجان، ۱۷ آذر ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۱۱: ۱) و بعدها تخریب نمادهای پهلوی در سراسر آذربایجان، یک پاک‌سازی نمادین از نشانه‌های «حاکمیت تهران» و جایگزینی آن با «قهرمانان ملی آذربایجان» بود. این اقدام، دقیقاً با مفهوم «نقشه-به-مثابه-لوگو»ی اندرسون هم‌خوانی دارد. همان‌طور که نقشه‌ها مرزهای سیاسی را تثبیت می‌کنند، نام‌گذاری خیابان‌ها نیز مرزهای هویتی را در زندگی روزمره مردم نهادینه می‌سازد. خیابانی که تا دیروز «پهلوی» نام داشت و نماد «ایرانی بودن» بود، اکنون «ستارخان» نام می‌گرفت و به نماد «آذربایجانی بودن» بدل می‌شد.

لایه چهارم: مصادره تاریخ ایران: تناقض «موزه آذربایجان». درست در همین نقطه، پروژه تبارشناسی فرقه با تناقضی بنیادین روبه‌رو می‌شد که هرگز نتوانست آن را حل کند. چهره‌هایی چون ستارخان، خیابانی و پسپان، اگرچه قهرمانان محلی

مقاله پژوهشی

آذربایجان بودند، اما در حافظه جمعی گسترده‌تر، قهرمانان «مشروطه ایران» نیز محسوب می‌شدند. فرقه می‌کوشید آن‌ها را منحصرأ به «ملت آذربایجان» منتسب کند، اما این قهرمانان در روایت ملی ایرانی نیز جای داشتند و اساساً برای «ایران» جنگیده بودند، نه برای «آذربایجان مستقل». به همین ترتیب، ارجاع پیشه‌وری به دولت صفویه به‌عنوان «حکومت برخاسته از آذربایجان» (آذربایجان، ۲۳ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۴: ۱ و ۴) نیز با این واقعیت روبه‌رو بود که صفویه بنیان‌گذار «ایران» به‌عنوان یک واحد سیاسی یکپارچه بود، نه یک دولت آذربایجانی. فرقه ناگزیر بود از همان مواد خام تاریخی‌ای استفاده کند که روایت ایرانی نیز از آن‌ها تغذیه می‌کرد و همین امر، «موزه آذربایجان» را به یک موزه «مشترک» بدل می‌ساخت که نمی‌توانست به‌طور کامل از سایه‌ی «موزه ایران» بگریزد.

افزون بر این، فرقه فاقد آن چیزی بود که وزیری «عمق تاریخی» می‌نامد. ملی‌گرایی پهلوی می‌توانست به تخت جمشید، شاهنامه و یک تمدن ۲۵۰۰ ساله ارجاع دهد. فرقه دموکرات چه «گذشته باستانی» مستقلی می‌توانست برای آذربایجان جعل کند؟ ارجاع به بابک خرم‌دین که قیام او علیه خلافت عباسی بود و نه علیه «فارس‌ها» یا صفویه که خود را «شاه ایران» می‌نامیدند، نمی‌توانست یک «باستان» مستقل برای ملت آذربایجان فراهم آورد. این خلأ تبارشناختی، بنیادهای فرهنگی اجتماع تصویری فرقه را سست نگاه داشت و آن را در برابر روایت عمیقاً نهادینه‌شده «ایرانیت» آسیب‌پذیر ساخت. موزه آذربایجان «تأسیس» شد، اما نتوانست «انباشته» شود؛ چرا که گذشته‌ای که می‌خواست حفظ کند، همواره در مرز مبهم میان «آذربایجانی» و «ایرانی» معلق بود. این تناقض، شاید روشن‌ترین نماد از سرنوشت کل پروژه ملت‌سازی فرقه باشد. پروژه‌ای که می‌خواست «خود» را از «دیگری» جدا کند، اما «خود» و «دیگری» چنان درهم‌تنیده بودند که هر مرزی میان آن‌ها، محکوم به گسستن بود.

۴. نقشه-به‌مثابه-لوگو:

اندرسون «نقشه-به‌مثابه-لوگو» را یکی از ارکان گرامر ملی می‌داند و معتقد است قلمرو باید به‌عنوان کلیتی دارای مرزهای مشخص و قابل‌بازشناسی بصری تصور شود (Anderson, 1991: 175). داده‌ها نشان می‌دهند که تصور قلمرو در گفتمان فرقه از ابهامی بنیادین رنج می‌برد. پیشه‌وری در نخستین سخنرانی خود تأکید کرد: «ما در داخل مرزهای ایران حرف می‌زنیم... ما به استقلال و سرحدات ایران علاقه‌مندیم» (آذربایجان، ۲۵ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۴: ۴). هم‌زمان، او از «حکومت ملی» و «خودمختاری» سخن می‌گفت. این دوگانگی در جلسات با فرستادگان دولت مرکزی نیز آشکار بود. فرقه حاضر شد نام «مجلس ملی» را به «انجمن ایالتی» و «نخست‌وزیر» را به «استاندار» تغییر دهد (مسعودی، ۱۳۲۵: ۷۰). نمود عینی این ابهام نیز بحران زنجان بود. مردم زنجان که خود را «دروازه آذربایجان» می‌دانستند، در برابر واگذاری به تهران به‌شدت مقاومت کردند (آذربایجان، ۲۸ خرداد ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۲۲۸: ۱ و ۴). جدول ۴ شواهد این ابهام را مستند می‌کند.

جدول ۴: شواهد ابهام در «نقشه-به‌مثابه-لوگو» در آذربایجان

رخداد/سند	شاهد تجربی	منبع
-----------	------------	------

مقاله پژوهشی

- سخنرانی نخست «من واضح می‌گویم، حرف ما و مطالبات ما خارج از این نقشه نیست. ما در داخل مرزهای آذربایجان، ۲۵ پیشه‌وری و ترسیم ایران حرف می‌زنیم... ما به استقلال و سرحدات ایران علاقه‌مندیم. ما پرچم ایران را شهرپور ۱۳۲۴ نقشه ایران هم‌تغییر نمی‌دهیم.» (هم‌زمان با تأکید بر «خودمختاری») دوره ۲، س ۱، ش ۴:۴
- تأکید بر عدم تجزیه «ما نمی‌خواهیم آذربایجان مثل ایرلند یا سوئیس شود، ما می‌گوییم مردم آذربایجان باید در سخنرانی ۲۹ داخل مرزهای ایران زندگی کند... ما نمایندگان خود را به مجلس شورای ملی خواهیم آبان ۱۳۲۴ فرستاد.» دوره ۲، س ۱، ش ۶۰: ۱ و ۳
- مقایسه با الگوهای فدرال و خودمختار پیشه‌وری به مدل‌های ایالات متحده (۴۶ جمهوری)، سوئیس (ولایات خودمختار) و آذربایجان، ۱ آذر شوروی اشاره کرد و گفت: «ما به استقلال و سرحدات ایران علاقه‌مندیم... خودمختاری خود را درخواست می‌کنیم.» ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۱: ۱ و ۲
- انعطاف در فرقه حاضر شد نام «مجلس ملی» به «انجمن ایالتی»، «نخست‌وزیر» به «استاندار» و مسعودی، نام‌گذاری نهادها در «وزرا» به «مدیران محلی» تغییر یابد. همچنین پذیرفت که در چارچوب قانون اساسی ۱۳۲۵: ۷۰ مذاکرات مشروطه عمل کند.
- مذاکره با دولت جهانشاهلو روایت می‌کند که فرقه برای حفظ خودمختاری، به تغییر نام نهادها تن داد اما بر سر اصلاحات ارضی و نیروهای نظامی ایستادگی کرد. ۱۳۶۷: ۳۵۸-۳۵۹ نام‌گذاری نهادها
- پذیرش پول و پرچم در اعلامیه دولت ملی تصریح شد: «پول ما همان پول ایران است... قسمتی از مالیات را آذربایجان، ۲۰ ایران برای مخارج عمومی به دولت مرکزی خواهیم پرداخت.» آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۷۶: ۱ و ۴
- بحران زنجان: مردم زنجان با برگزاری میتینگ ۷۵۰ هزارنفری به واگذاری این شهر به تهران اعتراض زنجان: «دروازه آذربایجان» کردند و طی تلگرافی به تبریز، خود را «دروازه آذربایجان» نامیدند و خواستار ماندن در آذربایجان، ۱۳۲۵ خرداد محدود آذربایجان شدند. دوره ۲، س ۲، ش ۲۲۸: ۱ و ۴
- پاسخ پیشه‌وری به زنجان: «شما خیالتان راحت باشد... فرقه مابین تبریز و زنجان فرقی قائل نیست... نگران نباشید، زنجان: ما علاوه بر قرارداد، مذاکرات خود را در خصوص ولایت زنجان ادامه خواهیم داد.» این آذربایجان، ۲۹ خرداد ۱۳۲۵ پاسخ نشان می‌دهد مرزهای تصویری، مذاکره‌پذیر و سیال بودند. دوره ۲، س ۲، ش ۲۲۹: ۱

مقاله پژوهشی

میانجی‌گری بر سر مناطق مورد مناقشه میان آذربایجان و کردستان (بر اساس ترکیب قومی و اتابکی، ۱۳۷۶: شوروی برای تعیین مذهب)، شوروی میانجی‌گری کرد و «نواحی خودمختار» برای اقلیت‌های ترک‌نشین در ۱۶۴ مرز با کردستان کردستان و کردنشین در آذربایجان تعیین شد. این امر نشان می‌دهد که مرزهای تصویری حتی با متحد نزدیک (کردستان) نیز قطعیت نداشت.

اختلافات درونی جهانشاهلو از اختلاف شبستری و جاوید (تسلیم) با پیشه‌وری و بی‌ریا (مقاومت) خبر جهانشاهلو، فرقه در لحظه می‌دهد که نشان‌دهنده بحران در تصور «ملت» در لحظه خطر است. ۱۳۶۷: ۳۵۸ و فروپاشی: میان ملکی به اختلاف میان سران فرقه اشاره می‌کند: سلام‌الله جاوید و شبستری خواهان ملکی، ۱۳۶۸: تسلیم و مقاومت تسلیم بودند، اما پیشه‌وری و بی‌ریا تمایل به مقاومت داشتند. این دوگانگی، بحران در ۳۳۵-۳۳۶ تصور «ملت» در لحظه خطر را نشان می‌دهد.

تفکیک پیشه‌وری بارها میان «مختاریت ملی» و «استقلال» تمایز گذاشت. او تأکید کرد: «ما به آذربایجان، ۱ آذر «خودمختاری» از استقلال و سرحدات ایران علاقه‌مندیم» و «وزارت جنگ و وزارت امور خارجه محلی ۱۳۲۴، دوره ۲، نداریم». این تفکیک، مرز تصویری را در وضعیتی بینابین نگاه می‌داشت. س ۱، ش ۶۱: ۲؛ مسعودی، ۱۳۲۵: ۷۰

حفظ تقسیم‌بندی در تمامی اسناد رسمی، از تعبیری چون «ایالت آذربایجان»، «انجمن ایالتی» و «حکومت آذربایجان، ۱۸ «ایالت» به جای «ملی» استفاده می‌شد، نه «کشور» یا «دولت مستقل». این واژگان، قلمرو را در چارچوب مهر ۱۳۲۴، دوره «کشور» «ایران» تثبیت می‌کردند. ۲، س ۱، ش ۴-۲: ۲۴

باید میان دو سطح متفاوت از مطالبات فرقه تمایز قائل شد. دو سطحی که همواره در گفتمان فرقه درهم‌تنیده بودند و همین درهم‌تنیدگی، ریشه اصلی ابهام در تصور قلمرو است. سطح نخست، مطالبات ایالتی در چارچوب قانون اساسی مشروطه است. فرقه در این سطح، احیای انجمن‌های ایالتی و ولایتی (موضوع اصول ۹۰ تا ۹۲ متمم قانون اساسی)، آموزش به زبان مادری، تخصیص بخشی از درآمدهای محلی به عمران منطقه و انتخاب مقامات محلی را مطالبه می‌کرد. پیشه‌وری پیش از تأسیس فرقه، در مقالات آژیر بارها بر این چارچوب تأکید کرده بود (آژیر، ۱۹ دی ۱۳۲۳، س ۲، ش ۲۳۴: ۱ و ۴؛ آژیر، ۲۷ آذر ۱۳۲۲، س ۱، ش ۹۵: ۱). این سطح کاملاً در چهارچوب «ایران مشروطه» قرار داشت و نیازی به ترسیم یک «نقشه-لوگو»ی مستقل نداشت. سطح دوم، ملت‌سازی مستقل است که با تأسیس فرقه در شهریور ۱۳۲۴ برجسته شد. در این سطح، فرقه از «مجلس ملی»، «حکومت ملی»، «ارتش ملی»، «مختاریت ملی» و شرط تکلم به ترکی برای نمایندگی سخن می‌گفت. این مفاهیم از چارچوب قانون اساسی مشروطه فراتر می‌رفتند و به سوی برساختن یک «ملت» متمایز با مرزهای تصویری مشخص حرکت می‌کردند. نوسان مداوم میان این دو سطح که گاه در یک سخنرانی واحد (مانند سخنرانی ۱۹ شهریور ۱۳۲۴) مشاهده می‌شد، مانع از آن شد که «نقشه-به‌مثابه-لوگو»ی آذربایجان هرگز به‌طور کامل ترسیم شود. فرقه از یک‌سو خود را «پیشگام آزادی ایران» می‌خواند (سطح اول) (آذربایجان، ۲۵ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۴: ۴) و از سوی دیگر فارس‌ها

مقاله پژوهشی

را «بیگانه» قلمداد می‌کرد (سطح دوم) (آذربایجان، ۲۲ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۲۳: ۱). با توجه به مستندات، ابهام در «نقشه-به-مثابه-لوگو»ی آذربایجان را می‌توان در چهار لایه تحلیل کرد:

لایه نخست: خودمختاری درون ایران یا ملتی مستقل؟ از همان روز نخست، گفتمان فرقه میان دو قطب در نوسان بود: از یک‌سو، پیشه‌وری نقشه ایران را در هوا ترسیم می‌کرد و تأکید می‌نمود که «حرف ما خارج از این نقشه نیست» (آذربایجان، ۲۵ شهریور ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۴: ۴)، و از سوی دیگر از «ملت آذربایجان»، «حکومت ملی» و «حق تعیین سرنوشت» (آذربایجان، ۱ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۱: ۱ و ۲) سخن می‌گفت. این دوگانگی فقط یک تاکتیک سیاسی برای مهار واکنش‌های بین‌المللی نبود، بلکه بازتاب یک تناقض ساختاری در پروژه ملت‌سازی فرقه بود. فرقه می‌خواست «ملت» باشد (با تمام ویژگی‌های یک ملت: زبان، تاریخ، مجلس و ارتش)، اما نمی‌خواست «کشور» شود (با تمام پیامدهای آن: جدایی از ایران، مرزهای بین‌المللی و وزارت خارجه). بدین سبب «نقشه»ی آذربایجان هرگز به یک «لوگو»ی واضح و مستقل تبدیل نشد. فرقه نه یک «ایرلند» مستقل شد و نه یک «سوئیس» فدرال بود، بلکه در میانه این دو معلق ماند.

لایه دوم: مرزهای عاطفی در برابر مرزهای اداری: بحران زنجان. هنگامی که توافقنامه ۲۳ خرداد ۱۳۲۵ زنجان را به تهران واگذار کرد، مردم این شهر با خشم به خیابان‌ها آمدند و خود را «دروازه آذربایجان» نامیدند. این واقعه نشان داد که «مرزهای آذربایجان» در تصور مردم، نه بر اساس تقسیمات اداری یا توافقات دیپلماتیک، که بر مبنای احساس تعلق زبانی و فرهنگی تعریف می‌شد. مرزهای تصویری، برخلاف مرزهای سیاسی، سیال، عاطفی و مذاکره‌پذیر بودند. پاسخ پیشه‌وری که «فرقه مابین تبریز و زنجان فرقی قائل نیست» نیز این سیالیت را تأیید می‌کرد (آذربایجان، ۲۹ خرداد ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۲۲۹: ۱)؛ بنابراین، «آذربایجان» یک «اجتماع احساسی» بود که مرزهایش بسته به شرایط سیاسی قابل‌گسترش یا انقباض بود.

لایه سوم: مرزهای درونی مبهم: مسئله کردها و اقلیت‌ها. ابهام در مرزهای آذربایجان فقط به مرزهای بیرونی با مرکز محدود نبود، بلکه مرزهای درونی با کردستان و مناطق کردنشین را نیز در برمی‌گرفت. میانجی‌گری شوروی برای تعیین «نواحی خودمختار» در مناطق مختلط قومی نشان می‌دهد که مرز میان «آذربایجان» و «کردستان» نیز قطعیت نداشت و بر اساس ترکیب قومی-مذهبی روستاها و شهرها مورد مناقشه بود. این ابهام، تصور «آذربایجان» به‌عنوان یک کلیت یکپارچه را تضعیف می‌کرد.

لایه چهارم: میراث پروژه پهلوی. وزیری استدلال می‌کند که پروژه ملت‌سازی پهلوی، مرزهای سیاسی-اداری ایران را چنان با هویت فارسی گره‌زده بود که تصور یک قلمرو مستقل در درون آن، به‌راحتی ممکن نبود. تغییر نام کشور از «پرشیا» به «ایران» در ۱۳۱۳، دقیقاً باهدف تأکید بر «وحدت ملی» و انکار تنوع قومی انجام‌شده بود (Vaziri, 1993: 60-62). فرقه در برابر این میراث، با یک دوراهی روبه‌رو بود: اگر «نقشه»ی مستقلی ترسیم می‌کرد، به «تجزیه‌طلبی» متهم می‌شد و حمایت بین‌المللی را از دست می‌داد (اتابکی، ۱۳۷۶: ۱۶۴) و اگر نقشه‌ی ایران را می‌پذیرفت، «ملت» بودن خود را زیر سؤال می‌برد. انتخاب گزینه‌ای میانه همچون «خودمختاری درون ایران» (آذربایجان، ۱ آذر ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۶۱: ۲؛ مسعودی، ۱۳۲۵: ۷۰)، هرچند از نظر سیاسی منطقی بود، اما از نظر فرهنگی-تصویری، مانع از شکل‌گیری یک «نقشه-لوگو»ی کامل شد.

مقاله پژوهشی

به بیان دیگر، «نقشه آذربایجان» هرگز به طور کامل از «نقشه ایران» جدا نشد و همین امر، اجتماع تصویری آذربایجان را در وضعیتی دائماً میانه و شکننده نگاه داشت.

۵. ملی‌گرایی بومی در برابر ملی‌گرایی رسمی:

اندرسون میان «ملی‌گرایی رسمی» و «ملی‌گرایی بومی» تمایز قائل می‌شود. وزیری نیز پروژه پهلوی را نوعی «استعمار داخلی» توصیف می‌کند که در آن مرکز فارسی‌زبان حاشیه‌های قومی را به انقیاد فرهنگی درمی‌آورد (Vaziri, 1993: 150-165). گفتمان فرقه دموکرات، به‌ویژه از بهمن ۱۳۲۴ به بعد، مصداق بارز این دیالکتیک حذف و مقاومت است.

جدول ۵: شواهد تقابل ملی‌گرایی بومی فرقه با ملی‌گرایی رسمی پهلوی

منبع	شاهد تجربی	رخداد/سند
آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۶: ۳	«حق را ناحق نکنید ای عثمانی‌های مهربان / علیه ملت ما نقشه نکشید... زبان مخصوصی داریم، فکر نکنید زبان ما عثمانی است / البته که مردم آزادند، این مردم آذربایجانی‌اند.»	شعر «حق سوز» (حرف حق) از محمد بی‌ریا
آذربایجان، ۲۱ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۴: ۱	«آیا اهالی این خاک به تقصیر اینکه... زبان مخصوصی پیدا کرده است، باید روی آزادی نبیند؟... ما با صدای بلند فریاد می‌زنیم که هیچ‌گاه به وطن و ملیت خود خیانت نکرده و نخواهیم کرد.» (واکنش به اتهام جدایی‌طلبی)	دفاع از زبان مادری و نفی تبعیض در مقاله «هر دو اشتباه می‌کنند!»
آذربایجان، ۱۳ بهمن ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۲۶: ۱	روزنامه آذربایجان طرفداری رضاشاه و اطرافیانش از نژادگرایی، ترویج ایده‌های فاشیستی و ترجمه کتب مربوطه را محکوم کرد و اطلاق «جدایی‌طلبی» برای حق استفاده از زبان مادری را «در راستای ترویج فاشیسم» دانست.	نقد نژادپرستی پهلوی و الگوهای فاشیستی
آذر ۱۳۲۲، س ۱، ش ۹۵: ۱	پیشه‌وری با دفاع از قانون اساسی مشروطه، آن را «واجب‌الرعايه» می‌داند و بر بازی در چارچوب قواعد تأکید می‌کند.	مقایسه دموکراسی با قواعد «بازی فوتبال»
آذر، ۱۹ دی ۱۳۲۳، س ۲، ش ۲۳۴: ۱ و ۴	پیشه‌وری می‌نویسد: «دموکراسی حقیقی وقتی تأمین می‌شود که اراده اکثریت ملت، مملکت را بچرخاند... به واسطه انجمن‌های ایالتی و ولایتی است که صدها هزار مردم شهرستان‌ها به کار کشیده می‌شوند.»	تأکید بر انجمن‌های ایالتی و ولایتی به عنوان راه حل
آذربایجان، ۴ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۰۹: ۱	«آذربایجانی... خود را ملتی مستقل حساب کرده و به فارس‌هایی که بی‌خود و بی‌جهت عزیز شمرده می‌شدند با چشم بیگانه می‌نگریسته و تحت حاکمیت آنان بودن را عار می‌دانسته است... اصلاً فارس‌ها آذربایجانیان را در دل خود نفهم حساب می‌کنند.»	پاسخ تند پیشه‌وری به روزنامه کیهان (نقطه عطف)

مقاله پژوهشی

سخنرانی ۹ بهمن: «ملیت آذربایجانیان با ملیت دیگر ملل موجود در ایران برابر نیست... دیگر توان تحمل آذربایجان، ۹ بهمن
«ملیت ما برابر زندگی تحت قیمومیت اقوام دیگر را نداریم. آزاد به دنیا آمده‌ایم، آزاد زندگی کرده و ۱۳۲۴، دوره ۲، س
نیست» آزاد از دنیا خواهیم رفت.» ۱، ش ۱۱۲: ۴

مقایسه با یوگسلاوی «خلق ما مانند خلق یوگسلاوی، برای آزادی خود به مبارزه برخاسته است. خلق ما آذربایجان، ۲۲
و تأکید بر تفاوت با فارس نیست و از فارس‌ها متفاوت است.» بهمن ۱۳۲۴، دوره
فارس‌ها ۲، س ۱، ش ۱۲۳:

تأکید بر اتحاد با بی‌ریا شعر «دعوت به اتفاق» را در حمایت از کردها سرود و پیشه‌وری در سخنرانی‌ها آذربایجان، ۱۴ دی
کردها و دیگر اقوام کردستان را «برادر آذربایجان» نامید. جبهه‌ای از «ملل تحت ستم» در برابر «فارس ۱۳۲۴، دوره ۲، س
در برابر مرکز مسلط» شکل گرفت. ۱، ش ۹۳: ۴ و ۱

ترکیب طبقاتی چشم‌آذر ترکیب نمایندگان را چنین فهرست می‌کند: ۲۶ کشاورز، ۲۴ روشنفکر (معلم، Çeşmazər, 1986: 65
مجلس ۱۰۱ نفره روزنامه‌نگار، پزشک، مهندس)، ۱۶ کارگر، ۱۳ کارمند اداری، ۱۱ زمین‌دار، ۷ تاجر، ۲
آذربایجان کارخانه‌دار و ۲ روحانی.

ترکیب فرقه از اقشار چشم‌آذر تأکید می‌کند که در کنگره فرقه، «رؤسای ایلات، روشنفکران، کمونیست‌ها، Çeşmazər, 1986: 43-44
مختلف جامعه روحانیون و بازاری‌ها» حضور داشتند.

انتقاد ملکی از «اعضای کمیته ایالتی آذربایجان... عمدتاً متشکل از مهاجرانی بود که از آذربایجان ملکی، ۱۳۶۸:
مهاجران باکو و شوروی به تبریز آمده بودند... این گروه از صحبت کردن به زبان فارسی پرهیز کرده و ۳۳۵-۳۳۶
تحمیل لهجه ترکی تکلم به ترکی آذربایجانی با لهجه باکو را به اعضای کمیته تحمیل می‌کردند.»
باکو

معرفی خود به‌عنوان فرقه همواره تأکید می‌کرد که هدفش «آزادی کل ایران» است و آذربایجان «پیشگام» آذربایجان، ۲۰
«الگوی آزادی برای این راه است. این ادعا، پروژه را از سطح «قومی» به سطح «ملی-ایرانی» ارتقا می‌داد، اردیبهشت ۱۳۲۵،
تمام ایران» اما هم‌زمان آن را در تناقض با گفتمان افتراقی قرار می‌داد. دوره ۲، س ۲، ش
۱: ۱۹۵

شعر «حق سؤز» (حرف حق) از محمد بی‌ریا، یکی از گویاترین اسناد ملی‌گرایی بومی در این دوره است. او خطاب به
ترکیه می‌سراید: «با خیال دیگری به آذربایجان چشم ندوزید... زبان مخصوصی داریم، فکر نکنید زبان ما عثمانی است»
(آذربایجان، ۲۸ آبان ۱۳۲۰، دوره ۱، س ۱، ش ۶: ۳). این شعر هم‌زمان با دو «دیگری» مرزبندی می‌کند: ملی‌گرایی رسمی
ایرانی که زبان ترکی را به رسمیت نمی‌شناسد و پان‌ترکیسم عثمانی که آذربایجان را بخشی از «جهان ترک» می‌پندارد. این
مرزبندی دوگانه دقیقاً همان چیزی است که اندرسون «محدودیت» اجتماع تصویری می‌نامد. پاسخ پیشه‌وری به روزنامه کیهان
(بهمن ۱۳۲۴) نیز نقطه عطفی در تشدید این گفتمان بود. او برای نخستین بار تصریح کرد: «آذربایجانی... خود را ملتی

مقاله پژوهشی

مستقل حساب کرده و به فارس‌هایی که بی‌خود و بی‌جهت عزیز شمرده می‌شدند با چشم بیگانه می‌نگریسته» (آذربایجان، ۴ بهمن ۱۳۲۴، دوره ۲، س ۱، ش ۱۰۹: ۱). این سخنان، گذار از مرحله «قانون‌خواهی در چارچوب مشروطه» به «ملّی‌گرایی افتراقی» را نشان می‌دهد؛ گذاری که در آن، «دیگری» نه صرفاً دولت مرکزی، که کلّیت «فارسی‌زبانان» می‌شود. وزیری این پدیده را نتیجه مستقیم سیاست‌های طردکننده ملّی‌گرایی رسمی می‌داند؛ یعنی هنگامی که «ایرانی بودن» با «فارسی‌زبان بودن» معادل‌سازی شود، واکنش طبیعی گروه‌های حذف‌شده، بر ساختن هویتی متمایز و حتی متضاد خواهد بود. این مقوله نیز در سه مرحله قابل فهم است که با اتکا به داده‌های موجود در جدول شماره ۵ در ذیل آمده‌است:

مرحله نخست: دفاع مشروع (۱۳۲۰-۱۳۲۳): در این مرحله، گفتمان فعالان آذربایجان (روزنامه *آذربایجان* دوره اول و *آزیر*) عمدتاً در چارچوب «قانون‌خواهی» و «دفاع از حقوق مشروطه» قرار داشت. آن‌ها هم‌زمان بر «ایرانی بودن» خود تأکید می‌کردند و از حاشیه‌رانی زبانی و فرهنگی شکایت می‌نمودند. شعر «حق سؤز» بی‌ریا نمونه کامل این مرحله است. این گفتمان را می‌توان «ملّی‌گرایی بومی در چارچوب ملّی‌گرایی رسمی» نامید؛ یعنی پذیرش چارچوب ایران، اما درخواست برای بازتعریف آن به گونه‌ای که تنوع زبانی و فرهنگی را به رسمیت بشناسد.

مرحله دوم: چرخش افتراقی (بهمن ۱۳۲۴): «ما ملّتی مستقل هستیم». پاسخ پیشه‌وری به روزنامه کیهان نقطه عطفی بود که در آن، گفتمان فرقه از «دفاع از حقوق در چارچوب ایران» به «تعریف خود به مثابه ملّتی مستقل» تغییر جهت داد. برای نخستین بار، «دیگری» نه صرفاً دولت مرکزی، که کلّ «فارسی‌زبان‌ها» معرفی شدند. این چرخش را می‌توان واکنشی مستقیم به تجربه تحقیر و طرد تحلیل کرد. هنگامی که «ایرانی بودن» با «فارسی‌زبان بودن» معادل‌سازی می‌شود، گروه‌های طردشده دو گزینه دارند: یا در همان چارچوب بمانند و برای بازتعریف آن مبارزه کنند، یا از آن چارچوب خارج شوند و هویتی متمایز و متضاد بسازند. فرقه در بهمن ۱۳۲۴ گزینه دوم را برگزید. مقایسه با یوگسلاوی تیتو در همین مرحله رخ داد و نشان‌دهنده تلاش برای پیوند دادن این هویت جدید به یک جریان جهانی «رهایی‌بخش» بود.

مرحله سوم: تناقض پایدار (۱۳۲۵): «ما هم ایرانی‌یم، هم نیستیم». با وجود چرخش افتراقی، فرقه هرگز نتوانست به‌طور کامل از چارچوب «ایران» خارج شود. تأکید بر «آزادی کل ایران»، «الگوسازی برای دیگر اقوام» و «عدم تغییر پرچم ایران»، همگی نشان‌دهنده آن بود که فرقه همچنان خود را در یک نسبت با «ایران» تعریف می‌کند، حتی اگر این نسبت، نسبت «پیشگام» با «پیروان» یا «آزادکننده» با «آزادشونده» باشد. این تناقض پایدار، محصول همان «اسکیزوفرنی فرهنگی» بود که وزیری از آن سخن می‌گوید. طوری که آذربایجانیان هم‌زمان خود را «ایرانی» می‌دانستند و هم توسط همان «ایرانی بودن» طرد می‌شدند. فرقه این تناقض را با گفتمانی دوگانه مدیریت می‌کرد. بدین‌صورت که در برابر تهران، «ملت مستقل» بود و در برابر کردها و دیگر اقوام، «برادر بزرگ‌تر در خانواده ایران». این دوگانگی اما مانع از آن شد که اجتماع تصویری آذربایجان به یک «ملت» کامل با مرزهای تصویری روشن بدل شود.

درنهایت، دیالکتیک حذف و مقاومت در آذربایجان به یک «سنتز» (ملّتی چندفرهنگی در چارچوب ایران دموکراتیک) نرسید، بلکه در یک «آنتی‌تز» (ملّتی افتراقی اما فاقد بنیان‌های ساختاری برای بقا) متوقف ماند. فرقه دموکرات قربانی منطقی بود که خود در آن گرفتار شده بود؛ یعنی برای «بودن» نیاز به «دیگری» داشت، اما «دیگری»‌ای که برای خود ساخت (فارس‌ها)، در همان قلمرویی زندگی می‌کرد که «خود» مدعی تعلق به آن بود. این تناقض حل‌نشده، شاید عمیق‌ترین لایه از شکست اجتماع تصویری آذربایجان باشد.

۶. اسکیزوفرنی فرهنگی و فروپاشی اجتماع تصویری

مفهوم «اسکیزوفرنی فرهنگی» وزیری، به دوپارگی هویتی ناشی از تحمیل یک هویت ملی همگن ساز بر جمعیت‌های چندپاره اشاره دارد. پیامد روانی-فرهنگی این پروژه، پیدایش یک «شخصیت دوپاره» در میان گروه‌های قومی بود. از یک‌سو، این گروه‌ها تحت فشار برای پذیرش هویت فارسی‌محور قرار داشتند و از سوی دیگر، به ریشه‌های زبانی و فرهنگی خود تعلق خاطر داشتند. این دوپارگی، به تعبیر وزیری، «اسکیزوفرنی فرهنگی» ایران مدرن را شکل داد. در بحران آذربایجان ۱۳۲۴-۱۳۲۵، این اسکیزوفرنی فرهنگی نه تنها در سطح گفتمانی، که در رفتار جمعی مردم در لحظه فروپاشی فرقه به شکل عریان و دراماتیک نمایان شد.

لایه نخست: «شادی» و «سوگ» هم‌زمان. هیچ صحنه‌ای گویاتر از تناقضی که در آذر ۱۳۲۵ در تبریز رخ داد، نمی‌تواند عمق اسکیزوفرنی فرهنگی را بازتاب دهد. از یک‌سو، روزنامه *آذربایجان* در واپسین شماره‌های خود، با شعارهایی چون «مرگ باشرافت بهتر از زندگی در اسارت و حقارت است» (آذربایجان، ۱۶ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۶۶: ۲) و «نیروهای مسلحی که به آذربایجان تعرض کرده‌اند، در صورت گذر از روی اجساد تمام زنان و مردان آذربایجانی... می‌توانند پیشروی کنند» (آذربایجان، ۱۱ آذر ۱۳۲۵، دوره ۲، س ۲، ش ۳۶۴: ۱)، مردم را به مقاومت تا پای جان فرامی‌خواند. در گردهمایی‌های پایانی، زنان و مردان با شور و هیجان برای دفاع از «ملت» اعلام آمادگی می‌کردند؛ اما از سوی دیگر، رابرت روسو، کنسول ایالات متحده در تبریز، در گزارش رسمی خود تصویری کاملاً متفاوت ارائه می‌دهد:

«امروز گویا در شهر دیگری زندگی می‌کنیم. از زمانی که من وارد آذربایجان شده‌ام تاکنون مردم را چنین خندان ندیده بودم. مردم آسوده و خوشحال هستند... مردم پرچم آمریکا را در ماشینم دیدند مرا تشویق کردند و فریاد می‌زدند: «درود بر آمریکا!» اینان همان مردمی بودند که تا چند روز پیش با نفرت به من خیره می‌شدند.» (Hasanli, 2006: 373)

لایه دوم: شواهد چندگانه از یک بحران هویتی. شواهد مکمل از منابع متنوع، تصویری دقیق‌تر و چندبعدی از این دوپارگی به دست می‌دهند: نخست روایت نصرت‌الله جهانشاهلو، از اعضای بلندپایه فرقه که خود شاهد لحظه فروپاشی بود. او در خاطراتش، برخلاف گزارش روسو، نه از «خوشحالی» که از «سکوت و انفعال» مردم سخن می‌گوید. جهانشاهلو این سکوت را نه ناشی از «وفاداری به ایران»، که ناشی از «یأس و سرخوردگی» از بدعهدی شوروی می‌داند (جهانشاهلو، ۱۳۶۷: ۳۵۹). به بیان دیگر، مردم نه از سر «شوق بازگشت به ایران»، که از سر «ناامیدی از تداوم پروژه‌ای که حامی اصلی‌اش آن را رها کرده بود»، دست از مقاومت کشیدند. این روایت، تصویر «خوشحالی یکدست» گزارش روسو را به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که واکنش‌های مردمی به مراتب پیچیده‌تر از آن بوده که در قالب یک گزارش دیپلماتیک بگنجد. دوم، مشاهدات ویلیام داگلاس، قاضی دیوان عالی ایالات متحده که اندکی پس از فروپاشی فرقه از آذربایجان دیدن کرد. داگلاس که با روسو هم‌عقیده نبود، رفتار ارتش شاهنشاهی را «وحشیانه» توصیف می‌کند و تصریح می‌کند که «رفتار سربازان اشغالگر شوروی برانزده‌تر از وحشی‌گری سربازان ارتش شاهنشاهی بود» (Douglas, 1951: 45). او در بخشی از مشاهدات خود، به صحنه‌ای تکان‌دهنده اشاره می‌کند که در آن، زنان و کودکان روستایی که از گرسنگی و سرما به ستوه آمده بودند، در برابر ژاندارم‌ها فریاد می‌زدند: «پیشه‌وری! ما پیشه‌وری را می‌خواهیم!» (Douglas, 1951: 50) این گزارش نشان می‌دهد که دست‌کم در میان دهقانانی که از اصلاحات ارضی فرقه بهره برده بودند، وفاداری به «ملت آذربایجان» به این سادگی‌ها از بین نرفته بود و

مقاله پژوهشی

«خوشحالی» گزارش‌شده توسط روسو، اگر هم وجود داشته، بسیار گزینشی و طبقاتی بوده است. سوم، گزارش‌های مطبوعات محلی یک سال پس از فروپاشی، لایه‌ی دیگری از این تصویر متناقض را آشکار می‌کند. روزنامه وظیفه در آذر ۱۳۲۷ وضعیت آذربایجان را چنین توصیف می‌کند: «آذربایجان در یک قحطی بی‌سابقه و در یک بحران اقتصادی و در یک بی‌کاری مدهش به سر می‌برد... شهر تبریز... امروز در وضعیتی بحرانی به سر می‌برد و مظهر فقر و بدبختی و کانون بیماری شده... به یک شهر در محاصره دشمن شبیه است که مردم آن از حیث خواربار و پول و امنیت در مضیقه بوده و هر آن منتظر جریان‌ات غیرمترقبه باشند» (وظیفه، ۲۴ آذر ۱۳۲۷، ش ۲۸۶؛ ۱؛ وظیفه، ۲۵ آذر ۱۳۲۷، ش ۲۸۷؛ ۱). توصیفات نشان می‌دهد که «خوشحالی» روزهای نخست پس از فروپاشی زودگذر بوده و جای خود را به سرخوردگی عمیق داده است. مردمی که در آذر ۱۳۲۵ برای ورود ارتش هورا می‌کشیدند، یک سال بعد در حسرت بازگشت پیشه‌وری و اصلاحات او بودند. این نوسان عاطفی نشانه بحران هویتی حل‌نشده‌ای است که پروژه همگن‌ساز پهلوی در آذربایجان ایجاد کرده بود.

لایه سوم: تبیین ساختاری اسکیزوفرنی: همان‌گونه که نشان داده شد، فرقه در برپایی «زبان چاپی» ترکی و «هم‌زمانی تقویمی» موفق بود، اما «نقشه-به‌مثابه-لوگو»ی آذربایجان هرگز به‌طور کامل ترسیم نشد و «موزه ملی» نیز نتوانست یک «گذشته باستانی» مستقل جعل کند. این کاستی‌ها بدان معنا بود که اجتماع تصویری آذربایجان فاقد «عمق تاریخی» لازم برای مشروعیت‌بخشی به خود در برابر روایت قدرتمند «ایران باستان» پهلوی بود. ملتی که نتواند گذشته‌ای مستقل برای خود تعریف کند، در برابر ملتی که تخت جمشید و شاهنامه را پشت سر دارد، محکوم به شکست است. فرقه‌ای که از یک‌سو مدعی «آزادی کل ایران» بود و از سوی دیگر فارسی‌ها را «بیگانه» و «نافهم» می‌خواند، خود را در تناقضی گرفتار کرده بود که مانع از شکل‌گیری یک هویت ملی منسجم می‌شد. این تناقض گفتمانی، مردم را در وضعیتی معلق نگاه می‌داشت. سوم و مهم‌تر از همه، وابستگی حیاتی به شوروی و فقدان «فداکاری» درون‌زاست. اجتماع تصویری آذربایجان، از همان آغاز، نه بر پایه یک بسیج درونی و خودجوش، که بر بنیاد حمایت نظامی و سیاسی شوروی استوار بود. لحظه‌ای که استالین در تلگراف خود مقاومت مسلحانه را «بی‌هوده و نامناسب» خواند (Hasanli, 2006: 370) و قلی‌اف با جمله تحقیرآمیز «سنی‌گترین، سنه دئیر گئت!» (کسی که تو را آورده، به تو می‌گوید برو!) دستور تخلیه را صادر کرد (جهانشاهلو، ۱۳۶۷: ۳۵۸-۳۵۹)، این پروژه از میان رفت.

نتیجه

بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵) را باید به‌مثابه یک آزمایشگاه تاریخی ملت‌سازی فهمید. آزمایشگاهی که در آن، تمامی سازوکارهای فرهنگی خلق یک «ملت» از چاپ روزنامه و تألیف کتاب درسی گرفته تا برپایی موزه و اعلام تعطیلات ملی به کار گرفته شد، اما درنهایت، این ملت نوپا نتوانست در برابر بازگشت «ملی‌گرایی رسمی» مرکز و تغییر معادلات ژئوپولیتیک تاب بیاورد. این پروژه با بهره‌گیری از «سرمایه‌داری چاپ»، «زبان چاپی» ترکی، «هم‌زمانی تقویمی» از طریق میتینگ‌ها و اعیاد ملی و «موزه‌سازی» از طریق بازتعریف قهرمانان محلی و تاریخ مشروطه، کوشید یک «اجتماع تصویری» آذربایجانی را در برابر «ملی‌گرایی رسمی» پهلوی برپا سازد. با این حال، این اجتماع تصویری تحت تأثیر ترکیبی از سه عامل هم‌وزن به «ملتی فصلی» بدل شد و با خروج شوروی و بازگشت ارتش مرکزی فروپاشید. فرقه در برپایی «زبان چاپی» و «هم‌زمانی تقویمی» موفقیتی نسبی به دست آورد، اما در تکمیل دیگر ارکان «گرامر ملی» ناتوان ماند. «نقشه-به‌مثابه-لوگو»ی آذربایجان هرگز به‌طور کامل ترسیم نشد و گفتمان فرقه همواره میان «خودمختاری درون ایران» و «ملتی مستقل» در نوسان بود. «موزه ملی»

مقاله پژوهشی

نیز نتوانست یک «گذشته باستانی» مستقل برای آذربایجان جعل کند و قهرمانان ارجاعی آن در حافظه جمعی گسترده‌تر «قهرمانان مشروطه ایران» بودند. در برابر روایت عمیقاً نهادینه‌شده «ایران باستان» پهلوی، فرقه فاقد «عمق تاریخی» لازم برای مشروعیت‌بخشی به ملت نوپدید خود بود. دوم، گفتمان فرقه از «قانون‌خواهی در چارچوب مشروطه» به «ملّی‌گرایی افتراقی» و دیگری‌سازی از فارس‌ها چرخش کرد. این چرخش که واکنشی به سیاست‌های طردکننده ملّی‌گرایی رسمی پهلوی بود، خود به تناقضی حل‌نشده انجامید. فرقه‌ای که مدعی «آزادی کل ایران» بود، هم‌زمان «فارس‌ها» را به‌مثابه «دیگری» برمی‌ساخت. این دوگانگی، مانع از شکل‌گیری یک هویت ملّی منسجم و پایدار شد. سوم، «اسکیزوفرنی فرهنگی» ناشی از پروژه همگن‌ساز پهلوی، عامل نهایی فروپاشی بود. مردم آذربایجان در طول یک سال حاکمیت فرقه، «ملت آذربایجان» بودن را زیستند، اما این تجربه چنان کوتاه و شکننده بود که نتوانست جایگزین هویت ایرانی در حافظه جمعی شود.

تلفیق نظریه‌های اندرسون و وزیري الگویی کارآمد برای تحلیل ملت‌سازی‌های پیرامونی به دست می‌دهد. این الگو نشان می‌دهد که بدون فروپاشی کامل «ملّی‌گرایی رسمی» مرکز و بدون ایجاد یک «گرامر ملّی» کامل، اجتماعات تصویری پیرامونی محکوم به «فصلی» بودن هستند. درنهایت، با بررسی بحران آذربایجان، پارادوکس بنیادین ملّی‌گرایی ایرانی آشکار می‌شود. ملّی‌گرایی پهلوی که برای «ملت‌سازی» طراحی شده بود، با طرد و انکار تنوع، خود بذّر «ملت‌سازی‌های رقیب» را کاشت؛ اما همان ملّی‌گرایی چنان در ساختارهای قدرت ریشه دوانده بود که می‌توانست این رقیبان را در خود هضم کند. فرقه دموکرات آذربایجان، هم‌زمان هم «فرزند» این پروژه بود، زیرا در واکنش به طرد هویتی آن شکل گرفت و هم «قربانی» آن. میراث این پارادوکس را می‌توان در تنش‌های هویتی ایران معاصر تا امروز نیز ردیابی کرد.

تضاد منافع

بدین‌وسیله نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.

منابع

- آذربایجان (روزنامه)، ۱۳۲۰، دوره اول، سال ۱، شماره‌های ۴، ۶، ۱۱، ۲۶.
- آذربایجان (روزنامه، ارگان رسمی فرقه دموکرات)، ۱۳۲۴، دوره دوم، سال ۱، شماره‌های ۱، ۴، ۵، ۱۲، ۲۴، ۶۲، ۶۸، ۷۶، ۸۴، ۹۶، ۹۷، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۴، ۱۴۴، ۱۴۵.
- آذربایجان (روزنامه، ارگان رسمی فرقه دموکرات)، ۱۳۲۵، دوره دوم، سال ۲، شماره‌های ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۲، ۱۹۵، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۵۷، ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۶.
- آزیر (روزنامه)، ۱۳۲۳، سال ۱، شماره‌های ۹۴، ۹۵؛ سال ۲، شماره‌های ۱۵۱، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۳۴.
- اتابکی، تورج (۱۳۷۶)، آذربایجان در ایران معاصر، ترجمه‌ی کریم اشراق، تهران: انتشارات توس.
- جامی، ن. (۱۳۶۲)، گذشته چراغ راه آینده است: تاریخ ایران در فاصله دو کودتا، تهران: انتشارات ققنوس.

مقاله پژوهشی

- جهانشاهلو، نصرت‌الله (۱۳۶۷). ما و بیگانگان: خاطرات نصرت‌الله جهانشاهلو. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- چمنکار، محمدجعفر (۱۴۰۲). تأثیرات شوروی بر ساختار اقتصادی و فرهنگی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان. فصلنامه‌ی تاریخ روابط خارجی، سال ۲۴، شماره‌ی ۹۴، صص ۵۷-۸۰.
- مددلو، رامین (۱۴۰۴). تحلیل مضامین سیاسی کتب درسی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵): مبتنی بر نظریه‌ی هژمونی گرامشی، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، پاییز، سال ۱۷، شماره ۳، صص ۹۵-۱۱۶.
- ملکی، خلیل (۱۳۶۸). خاطرات سیاسی خلیل ملکی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسعودی، عباس (۱۳۲۵). مذاکرات مسکو: سفرنامه هیأت اعزامی ایران به شوروی. تهران: روزنامه اطلاعات.
- وظیفه (روزنامه)، ۱۳۲۷، شماره‌های ۲۸۶، ۲۸۷.

Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press.

Anderson, B. (1990). *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*. Ithaca: Cornell University Press.

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Rev. ed.). London: Verso.

Anderson, B. (1998). *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London: Verso.

Atabaki, T. (1997). *Azerbaijan in Contemporary Iran* (K. Eshraq, Trans.). Tehran: Tus Publications.

Azerbaijan (Newspaper, First Period). (1941–1942). Year 1, Issues 4, 6, 11, 26.

Azerbaijan (Newspaper, official organ of the Azerbaijan Democratic Party). (1945–1946). Second Period, Year 1, Issues 1, 4, 5, 12, 24, 62, 68, 76, 84, 96, 97, 109, 112, 123, 124, 134, 144, 145.

Azarbaijan (Newspaper, official organ of the Azerbaijan Democratic Party) 1946, Second Period, Year 2, Issues 174, 184, 185, 192, 195, 228, 229, 257, 357, 361, 366.

Azhir (Newspaper). (1943–1945). Year 1, Issues 94, 95; Year 2, Issues 151, 155, 165, 234.

Çeşməzər, M. (1986). *Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Yaradılması və Fəaliyyəti* [The Establishment and Activities of the Azerbaijan Democratic Party]. Baku: Azərənəşr.

Chamankar, M. J. (2023). Soviet influence on the economic and cultural structure of the Azerbaijan Democratic Party. *Quarterly Journal of Foreign Relations History*, 24 (94), 57–80.

Douglas, W. O. (1951). *Strange Lands and Friendly People*. New York: Harper & Brothers.

Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Hasanli, J. (2006). *At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941–1946*. Lanham: Rowman & Littlefield.

Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288.

مقاله پژوهشی

- Jahanshahlu, N. (1988). *We and the Foreigners: Memoirs of Nosratollah Jahanshahlu*. Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
- Jami, N. (1983). *The Past Illuminates the Future: The History of Iran Between Two Coups*. Tehran: Qoqnus Publications.
- Kuniholm, B. R. (1994). *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Madadlu, R. (2025). Analysis of the political content of the Azerbaijan Democratic Party's textbooks (1945–1946): Based on Gramsci's hegemony theory. *Political and International Approaches*, 17(3), 95–116.
- Maleki, K. (1989). *Political Memoirs of Khalil Maleki*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar.
- Mas'udi, A. (1946). *The Moscow Negotiations: Travelogue of the Iranian Delegation to the Soviet Union*. Tehran: Ettela'at Newspaper.
- Smith, A. D. (2009). *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge.
- Vazifeh (Newspaper). (1948). Issues 286, 287.
- Vaziri, M. (1993). *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*. New York: Paragon House. (2nd ed., Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2013)
- Yin, R. K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods* (6th ed.). Los Angeles: Sage.